

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

Факультет історії, політології та міжнародних відносин

**Кафедра всесвітньої історії
ВІЗАНТІЙСЬКА НАУКА І ОСВІТА
В ЕПОХУ ПАЛЕОЛОГІВ**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:

студент 6 курсу, 601 групи

Костюк Ярослав Павлович

Керівник:

доктор історичних наук,

професор **Боднарюк Б.М.**

До захисту допущено

на засіданні кафедри

протокол № _____ від _____ 2024 р.

Зав. кафедрою _____ проф. Сич О.І.

Чернівці – 2024

Анотація

В магістерській роботі розглядається низка питань, пов'язаних з висвітленням і комплексною характеристикою специфічних ознак ромейської науково-освітньої галузі, яка набула дидактизованих гуманістичних рис за врядування в Імперії династії Палеологів (друга половина XIII – перша половина XV ст.).

Крім того, в роботі так само вивчаються й визначаються пріоритетні напрямки розвитку візантійського просвітництва, переважно орієнтовані на православні духовно-етичні та естетичні ідеали, поширені в тогочасному східноримському соціумі, із врахуванням ідейних й світоглядних (ментальних) домінант, носіями і виразниками котрих були імперські інтелектуали.

Окрема увага приділяється аспектам і тенденціям, притаманним візантійському освітньому процесу, який на межі XIII-XIV ст. зазнав доволі суттєвих змістових трансформацій, що ґрунтувались на системних кризових явищах і стали наслідком загальнодержавної стагнаційної симптоматики.

Ключові слова: Східна Римська імперія, Візантія, династія Палеологів, ромейська наука, ромейська освіта і дидактика, візантійська школа та просвітництво, візантійський гуманізм.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень.
Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів
мають посилання на відповідне джерело.

_____ Костюк Я.П.

Зміст

Вступ.....	С. 3-12
Розділ 1.Пріоритети наукових знань у другій половині XIII- першій половині XVст.....	
Розділ 2.Ромейська школа і освіта на тлі кризових соціально-релігійних явищ	
Розділ 3. Історична думка та естетичні ідеали у пізній Східноримській імперії.....	
Розділ 4.Ідейні особливості й ключові духовно-світоглядні орієнтири візантійського гуманізму.....	
Висновки.....	С. 73-75
Список використаних джерел та літератури.....	С. 76-82

Вступ

Латинське володарювання у Східній Римській імперії раптово й доволі неочікувано для багатьох європейських династій припинило своє існування. Мобільний «нікейський загін» ромеїв, очолюваний Олексієм Стратігопулом (у складі 800 половецьких кінних лучників), який здійснював черговий розвідувальний рейд на терені Фракії, 25 липня 1261 р. на світанку зненацька увірвався через відчинену городянами браму Піги в імперську столицю і за декілька годин майже повністю оволодів містом: рицарське військо на той час Константинополь залишило (разом з венеційцями та їхнім подестою воно здійснювало власний набіг на візантійський острів Дафнусій).

Балдуїн II де Куртене і Монтаржи (1231-1261) – останній монарх Латинської імперії, разом зі своїми придворними, фаворитами й венеційськими купцями ледь втік у той день (вже під вечір) з Константинополя. Панування західних (католицьких) рицарів, котре тривало 57 років, завершилося. Знесилені перманентною взаємною боротьбою латинські держави, Епірське царство й Болгарія не були спроможні протистояти наполегливому просуванню нікейців. Останні, як відомо, для організації своїх мілітарних кампаній мали відносно стабільний економічний ресурс за рахунок податків та пожертв підтримуючого їх чисельного населення багатих областей Малої Азії.

На початок 60-х рр. XIII ст. на Балканському півострові не залишалось більше жодної реальної сили, здатної стримати чи, принаймні, загальмувати відвойовницькі успіхи ромеїв. Невдоволене латинським свавіллям та окупацією, гнітом й розором, населення Фракії та самого Константинополя надало нікейському війську значної підтримки (утримувало ромейську важку кінноту – катафрактаріїв). Відновлення Візантійської імперії, отже, стало реальністю.

15 серпня Михаїл VIII Палеолог (1259-1282) з пишним почтом і тріумфом в'їхав на білому коні зі збруєю, оздобленою золотом, через Золоті

ворота у звільнену столицю. Разом з василевсом ромеїв до Константинополя повернувся і патріарх «у вигнанні» Арсеній (1255-1259) і знать Нікеї. В храмі Святої Софії вдруге відбулась урочиста коронація імператора Миїхала у якості «нового Константина».

Звісно, напівзруйнований, занедбаний за роки владарювання рицарів латинян Константинополь з майже удвічі скореченою кількістю населення, за економічним потенціалом вже не йшов у жодне порівняння з колишньою величною могутністю й помпезністю (як за правління Комнінів). Північна частина Фракії та Македонії перебувала в руках болгар і сербів. Епірське царство зберігало незалежність; області Центральної Греції («Елладське плато») й більша частина Пелопоннесу залишались під повним контролем латинян.

Острови Архіпелагу продовжували перебувати у володінні Венеційської республіки, а Трапезундська імперія зберігала свій незалежний статус. На міжнародній арені Візантія значною мірою почала відігравати роль другорядної держави з минулою славетною історією. Ромейське домінування на Балканському півострові впливового геополітичного значення в межах європейських обширів не мало (на тлі османських завоювань). Візантійські імперські амбіції втратили колишню потугу.

Однак свою культурну вагу, конфесійну зверхність та загальноцивілізаційний вплив на Євразійському континенті Східна Римська імперія ще не втратила; традиції православного візантійського ойкуменізму не вичерпались: вони розпочали процес гуманізації з характерними ренесансними рисами та ознаками. Епоха Палеологів стала для ромейського соціуму у подальшому епохою яскравого духовного підйому й вагомих інтелектуальних звершень.

Знов розквітли наука, освіта, мистецтво. Той самий Михаїл VIII проявив себе як твердий та рішучий політик і дипломат. Культурне відродження держави підтримали також його наступники на візантійському троні, починаючи з сина – Андроніка II (1282-1328).

Актуальність теми дослідження. Обрана для вивчення проблематика є, без сумніву **актуальною**, оскільки фундаментальні дидактичні постулати пізньовізантійської гуманістичної духовності – в її світоглядних ідеалах та естетичних образах, сформованих на православному релігійному підґрунті, не втратили свого архетипного виховного значення і в наш час.

Саме візантійська гуманітарна наука й освітньо-просвітницька система в епоху правління Палеологів у своїх мотиваційних доктринальних пріоритетах і ціннісних регламентаційних настановах, на сутнісному рівні визначили та вдало реалізували патріотичну виховну модель загальнодержавного інституціоналізованого змісту.

Ця освітньо-виховна «візантійська модель» в сучасних умовах залишається **актуалізованим** чинником через наявність і збереження в ній базових універсалізованих компонентів, котрі характеризуються позитивними моральними орієнтирами і об'єднуючою громадянською свідомістю.

Джерельна база. Джерельною базою даної магістерської роботи послуговував корпус візантійських писемних джерел, де міститься різноманітна інформація, пов'язана з періодом правління династії Палеологів, у тому числі – описи й фактологічний матеріал стосовно розвитку наукових знань та сфери освіти.

За своєю тематикою існуючі джерела доцільно поділити на такі категорії: авторизовані історичні твори й хронографи; суто наукові трактати, переважно – філософського й богословського змісту; жанрові літературні опуси; тексти полемічного та панегіричного характеру; автобіографії, листи і послання.

З найважливіших історичних творів у першу чергу необхідно згадати фундаментальну «Історію ромеїв у 37 книгах» [28-30] хартофілакса (хранителя імператорських архівів) Никифора Григори (1295-1360) – видатного візантійського письменника, астронома, теолога, філософа. Грунтовністю й панорамністю в описі подій позначений труд відомого

математика, геометра, філософа, патролога, авторитетного церковного діяча – протоекдика Георгія Пахимера (1242-1310) «Історія про Михаїла та Андроніка Палеологів у 30 книгах» [10-11].

Подієвою насиченістю характеризуються історичні трактати й хроніки впливового державного діяча (намісник Патр, Селімврії, Містри; великий логофет) – Георгія Сфрандзі (1401-1479) [9; 37], Дуки (1394-1463) [20; 37], Лаоніка Халкокондила (1423-1470) [38], Іоанна Кантакузина (1293-1383) [23], колишнього василевса ромеїв (1347-1354).

На окрему увагу заслуговує «Історія» [14] Георгія Акрополіта (1217-1283) – авторитетного державного діяча (намісник Фессалонік), ритора, дипломата, імператорського радника, а також – «Діяння церковні та громадянські» [15] Горгія Кодина (1389-1457), куропалата старого константинопольського палацу Трулло, письменника й хронографа, і анонімний візантійський «Хронограф» XIV ст. [19].

Аналіз цих історичних джерел дозволяє констатувати наступне: вони зберігають багато оригінальної інформації по добі Палеологів. Зокрема, труд Георгія Акрополіта є хронологічним продовженням відомої «Історії» Микити Хоніата (1155-1217), де автор послідовно описує події з 1203 по 1261 р., які відбувались на теренах Імперії на цей час. Георгій Пахімер у свою чергу продовжив опус Акрополіта і з великими подробицями розповів про врядування двох перших Палеологів (з 1255 по 1308 рр.).

Никифор Григора став продовжувачем Пахимера й своєрідним доповнювачем мемуарного твору Іоанна VI Кантакузина, розглянувши ромейську історію з 1204-1359 р. Сам Кантиакюзин розповідає (у автобіографічній манері) лише про власне царювання на візантійському престолі. У доволі розлогій хроніці Георгія Кодина (вона починається від Сотворення світу) автор стисло описує владарювання всіх Палеологів – від Михаїла VIII до Константина XI, на тлі складної церковно-релігійної історії Візантії.

Лаонік Халккондил як історик висвітлює діяльність ромейських василевсів з 1298 по 1463 р. Багато маловідомих фактів у своїй книзі наводить Дука; він починає розповідь зі смерті імператора Андроніка III (1341 р.) і завершує подіями 1462 р. – коли османи захопили останні візантійські території – Мітілену й острів Лесбос.

Роки врядування останнього ромейського монарха і падіння Константинополя зафіксував Георгій Сфрандзі. В означеному контексті необхідно підкреслити: всі вищезгадані історики та хроністи у своїх працях тою чи іншою мірою (на широкому подієвому тлі) торкнулись і питань розвитку в Імперії науки та освіти.

Категорія наукових трактатів у роботі представлена такими філософсько-теологічними творами як «Сім слів про життя у Христі» [27] Миколая Кавасили (1322-1398) – літургіста, богослова, енциклопедиста, «Слово про нехтування смертю» [22] Димитрія Кидоніса (1323-1397) – теолога й державного діяча (месадзона), «Про природу та мистецтво» [2] й «Проти хулителів Платона» [3] Віссаріона Нікейського (1403-1472) – церковного ієрарха, філософа-гуманіста і полеміста.

Так само до категорії важливих наукових трактатів належать – «Гомілії» [7] та «Триади на захист священномовчущих» [8] святителя Григорія Палами (1296-1357) – містика-ісихаста, богослова, учителя Церкви, «Накидок філософії Арестотеля» [13] і «Звід чотирьох предметів: арифметики, музики, геометрії та астрономії» [12] Георгія Пахимера, «Простагма» [26] Михайла Палеолога.

До цієї категорії джерел також відносяться відповідні опуси, що репрезентують інші галузі візантійської наукової думки (юриспруденція, медицина) – «Про державу» [35] й «Про імператорську владу» [34] Фоми Магістра (1270-1325) – радника імператора Андроніка II, анонімний «Медичний трактат» [24] початку XIV ст.

На окрему увагу заслуговує непересічна наукова спадщина Георгія Геміста Пліфона з Містри (1355-1452) – найвидатнішого візантійського

гуманіста і філософа-неоплатоніка. Серед його численних опусів доречно згадати «Про закони» [4] й «Про мови про реформи» [5], де Пліфон розмірковує над ідеями державного демократичного устрою на сакральній основі.

Наступний категоріальний пласт джерел складають літературні твори дидактичного або просвітницько-настановчого змісту – байки («Розповідь про чотириногих» [1]), астрологічні поеми («Про коло Зодіака» Іоанна Каматіра [36]), прочанські передання («Сказання Єпіфанія Мніха про шлях до Ієрусалиму» [33]), віршовані описи («Опис у віршах ієрусалимських Господніх Чудес та достеменностей, складений ефеським протонотарієм Пердиною» [31]).

Далі в якості джерел йдуть полемічні й панегіричні тексти – «Панегірик Михаїлу VIII» [16] і «Панегірик Андроніку II» [17] патріарха Григорія II Кіпрського (1283-1289), «Про те, чим розрізняються Аристотель і Платон» [6] Пліфона, а також – автобіографічні опуси, послання, публіцистика.

На увагу (з точки зору змістового наповнення) заслуговують наступні праці: публіцистичні твори Іона VI Кантакузина [32]; автобіографії тих самих Михаїла Палеолога [25] й Григорія II Кіпрського [18], «Послання до Іоанна V Палеолога» [21] Димитрія Кидоніса.

Разом з тим, доречно відзначити, що візантійські писемні джерела другої половини XIII – першої половини XIV ст. характеризуються з одного боку значною інформаційною різноплановістю, з іншого – конкретизованим авторським індивідуалізмом і суб'єктивізмом. Однак, в цілому, джерельна панорамність тієї епохи дозволяє досліджувати аспекти та реалії, пов'язані зі сферою візантійської науки і освіти.

Історіографія проблеми. Переходячи до аналізу та характеристики тематичної історіографії, доречно відзначити: вона є доволі обширною і розмаїтною. Саме з ромейського цивілізаційно-культурного пласту, який складається з науки, освіти, релігії, мистецтва та архітектури, й починали

вивчати Східну Римську імперію ще з кінця XVIII ст. перші історики-візантиністи.

Зазвичай, найчастіше історіографічний огляд історії ромейської держави починають з класичного монументального труда британця Едуарда Гіббона (1737-1794) – «Занепад і падіння Римської імперії»[55]. За ним слідом традиційно згадується теж класична й концептуальна праця видатного французького вченого Шарля Діля (1859-1944) – «Історія Візантійської імперії» [57].

Фахове дослідження візантійської науки, системи освіти, просвітництва, дидактики й педагогіки – як у світському, так і в суто релігійному прояві, - активно розпочалося в останній чверті XIX ст. Початок XX ст. позначився цілою низкою новаторських публікацій, присвячених ромейській науково-освітній галузі. Означену проблематику вчені найчастіше висвітлювали на широкому тлі візантійських соціально-політичних реалій та культурних трансформацій (в їх цивілізаційному сенсі).

Перша половина XX ст. – ще час написання великих і об'ємних (багатотомних) історичних наративів, де на рівні концептуальних узагальнень дослідники «конструювали», «моделювали» та визначали феномен «візантинізму» в його багатогранних образах і проявах. Ромейську науку і освіту історики-візантиністи майстерно «вписували» у загальний цивілізаційний контекст тої чи іншої епохи, різнопланово інтерпретуючи (трактуючи) їх досягнення, духовно-ціннісні орієнтири й мотиваційні (цільові) пріоритети.

Прикладом такого інтегрованого підходу в багатовекторній розробці візантійської інтелектуальної історії з потужною виховною парадигмою можуть слугувати фундаментальні монографічні труди західноєвропейських і американських вчених, фахівців у царині візантиністики. Більшість згадуваних нижче публікацій вперше побачила світ у минулому столітті.

Серед найбільш вагомих і авторитетних англо-американських дослідників-візантиністів не можна не згадати Дж. Хюссея («Візантійський

світ» [116]), Дж. Бюрі («Історія Східної Римської імперії» [110]), Н. Байнеса («Візантійська імперія» [109]), Дж. Хелдона («Візантія» [114]), Х. Хаусссіга («Історія візантійської цивілізації» [115]), Д. Ніколя («Візантія у пізню епоху» [120]), М. Ангольда («Візантійська імперія» [107]).

Так само на увагу своїм дослідницьким доробку заслуговують У. Тредгольд («Історія візантійської Держави і суспільства» [124]), Дж. Норвіч («Історія Візантії» [81]), С. Манго («Історія та культура Візантійської імперії» [119]; «Візантія. Нова Римська імперія» [118]), Р. Дженкінс («Візантія: імперська стратегія» [117]), Джю Херрін («Візантія. Дивовижне середньовічної імперії» [101]), Дж. Харріс («Візантія. Історії імперії, що зникла» [100]) та ін. [108, 113, 122, 123].

Не менш вагомий внесок візантиністику здійснили за два минулих століття французькі дослідники. Характерні риси та особливості пізньоромейської науки й освітньої практики розглядали такі історики як П. Шоню в книзі «Візантійська цивілізація» [106], А. Гійу в монографії під такою самою назвою [56], П. Лемерль в роботі «Історія Візантії» [72], Ж.-К. Шейне у монографії «Історія Візантії» [105].

Доцільно акцентувати, що виокремлена проблематика успішно аналізується і в працях сучасних грецьких науковців. Прикладом є «Історія Візантії» [111] А. Крістофілопула та «Освіта у Візантії» в XIII – на початку XIV ст. [112], С. Константинідіса.

Дореволюційна російська візантологія розвивалась доволі активно на межі XIX-XX ст., орієнтуючись значною мірою на досягнення французьких і німецьких колег. Авторами ґрунтовних релігійно-культурологічних студій, присвячених візантійському історіописанню, джерелознавству, агіографічній (житійній) літературі, церковному містицизму були – Є. Черноусов («Дука, один з істориків кінця Візантії» [104]), А. Цап («Святитель Григорій Палама та його епоха» [102]), єп. Алексій («Візантійські церковні містики XIV ст.» [40]), П. Сирку («Житіє Григорія Синаїта» [92]), Г. Герцберг («Історія

Візантії» [52]), А. Васильєв («Історія Візантійської імперії» [44]; («Ласкарь Канан, візантійський мандрівник XV ст. [45]).

Однак, справжнім класичним трудом концептуального характеру, який увійшов до «золотого фонду» світової візантиністики, стало фундаментальне дослідження Ф. І Успенського (1845-1928) «Історія Візантійської імперії» [94], насичене фактологією, цитуванням джерел, аналітикою й панорамністю теоретичних узагальнень.

Радянські візантиністи не менш плідно вивчали духовно-культурну сферу (спадщину) Східної Римської імперії, у тому числі – її розвиток в епоху Палеологів. Високий фаховий рівень присутній в публікаціях Л. Фрейберга, Т. Попової [99], А. Чекалової, І. Чичурова [103], А. Каждана [64], С. Гукової [54], М. Васиної [47], М. Барабанова [42], Г. Прохорова [83], Р. Досталової [58], Г. Курбатова [69], О. Закржевської [60], С. Красавіної [65; 66].

Грунтовним доробком характеризуються наукові здобутки таких авторитетних вчених як З. Удальцова («Філософські твори Віссаріона Нікейського та його гуманістична діяльність в Італії» [97]; («Візантійський історик Критовул про південних слов'ян» [95]), М. Поляковська («Суспільно-політична думка Візантії (40-ві – 60-ті роки XIV ст.)» [86]; «Димитрій Кидоніс та Іоанн Кантакузин: До питання про політичні концепції середини XIV ст.» [88]; «Політичні ідеали візантійської інтелігенції середини XIV ст. (Миколай Кавасила)» [87]; «Портрети візантійських інтелектуалів» [84]), Я. Любарський («Михаїл Пселл. Особистість і творчість» [73]; «Критський поет Стефан Сахлікис» [74]; «Пселл у відносинах із сучасниками (Іоанн Мавропод, Іоанн Ксифілін, Костантин Ліхуд)» [77]).

Цінні концептуальні ідеї містяться в роботах І. Медведєва («Правова освіта у Візантії як компонент міської культури» [80]; «Містра. Нариси історії та культури пізньовізантійського міста» [78]; «Візантійський гуманізм XIV-XV ст.» [79]), Є. Веселаго «Історичний твір Лаоніка Халкокондила» [48]; «До питання про суспільно-політичні погляди і світогляд візантійського

історика XV ст. Лаоніка Халкокондила» [50]), С. Красікова («Візантійське мислення: ерудиція проти креативності? (Никифор Григора і Варлаам Калабрійський» [67]; «Суперечка між Варлаамом Калабрійським та Григорієм Паламою про співвідношення віри і науки» [68]).

Оригінальним трактуванням візантійської науки, освіти й дидактики в епоху Палеологів позначені наукові погляди В. Греку (Румунія) [53], Г. Острогорського (Сербія) [82], Д. Оболенського (Англія) [121]. Сучасна російська візантиністика представлена працями В. Асмуса [39], О. Лебедева [71], А. Величко [46], П. Жаворонкова [59], С. Іванова [63], де автори так само торкаються питань, пов'язаних з культурними процесами в період врядування династії Палеологів.

Разом з тим, вітчизняна візантологів з останньої третини XIX ст. теж активізувала свій дослідницький потенціал. У її витоків стояв професор університету Св. Володимира й Київської Духовної Академії – Тимофій Флоринський, автор монографії «Політична та культурна боротьба на Грецькому Сході у першій половині XIVст.» [98], розстріляний органами ВНК 2 травня 1919 р.

Своєю компетентністю відомий і інший український дореволюційний та радянський візантиніст, теж викладач Київської Духовної Академії – Володимир Барвінок (1879-1943), автор книги «Никифор Влеммід і його твори» [43].

На ниві сучасної української візантиністики плідно працюють – С. Сорочан («Візантійська імперія»[91]), Д. Степовик («Візантологія» [93], В. Балух («Візантологія» [41]). Наука і культура доби Палеологів так само представлена в колективній праці «Історія Візантії. Вступ до візантиністики» [62] за редакцією С. Сорочата та Л. Войтовича, що побачила світ 2011 р. у Львові.

Об'єкт дослідження. Об'єкт дослідження – Візантія (Східна Римська імперія) в епоху врядування правителів династії Палеологів, коли ромейська інтелектуальні еліта створила на цивілізаційному рівні національну

гуманістичну ідею, з обґрунтованими та визначеними духовно-етичними і світоглядними пріоритетами.

Предмет дослідження. Предмет дослідження – візантійська науково-освітня галузь доби становлення й розквіту гуманізму, з її ціннісними, мотиваційними та дидактичними концептами гуманітарно-теологічного характеру, покликаними у практичній площині стимулювати виховний процес на загальнодержавному рівні.

Мета магістерської роботи полягає у вивченні наукових досягнень і освітніх моделей, талановито реалізованих видатними візантійськими вченими, дидактами та педагогами в рамках універсальної просвітницької парадигми.

Завдання, сформульовані й виокремлені в ході опанування фактологічного матеріалу і у відповідності із метою роботи полягають у наступному:

- розглянути пріоритетні (магістральні) напрямки у візантійській науковій галузі в період владарювання Палеологів;
- висвітлити особливості розвитку ромейської шкільної та вищої освіти, з врахуванням її богословської складової;
- виділити стрижневі просвітницькі тенденції, притаманні тогочасному соціуму в умовах зростаючих кризових явищ;
- охарактеризувати візантійську історичну думку, регламентуючі дидактичні конструкти та домінуючі естетичні ідеали;
- проаналізувати ідейну специфіку, духовні й світоглядні доктрини і настанови, поширені в середовищі інтелектуальної еліти;
- розкрити сутнісну основу та образну спрямованість візантійського гуманізму в особі його носіїв;
- визначити на рівні симптоматики й оціночних критеріїв якісну складову феномену ромейського виховання.

Хронологічні межі роботи. Хронологічно магістерська робота охоплює двісті років врядування на східноримському престолі представників

династії Палеологів. Нижньою межею слугує 1261 рік – коли імператор Михаїл VIII звільнив від загарбників латинян Константинополь і урочисто в'їхав у столицю 15 серпня, а верхньою – 1453 рік, коли 29 травня, за правління Константина XI, Візантійська імперія припинила своє існування (була завойована турками-османами).

Географічні межі роботи. Географічний ареал охоплює терени Східної Римської імперії в часи врядування Палеологів – сам Константинополь з передмістями, південну частину Фракії та Македонії на Балканах, третину островів Егейського моря, узбережжя Пелопоннесу (Патри, Коринф, Кларенца, Монемасія), південно-західну частину Малої Азії з Фессалонікою й Нікеєю, і головний осередок візантійського гуманізму – місто Містру (неподалік стародавньої Спарти).

Методологічна основа роботи. У написанні магістерської роботи був застосований комплексний підхід, а саме: синтезне використання ключових методів – компаративного, структурно-системного, проблемно-аналітичного, ретроспективного. Означений дослідницький арсенал, базуючись на принципах історизму, логіки обґрунтувань та інтерпретацій, об'єктивності, послідовності у викладі історичної фактології, котра міститься в автентичних писемних джерелах, - у підсумку дозволив реалізувати задекларовані мету і завдання.

Практичне значення результатів роботи. Зібраний, оброблений, проаналізований і узагальнений в магістерській роботі теоретичний, а також – фактологічний матеріал, у практичній площині може бути всебічно й плідно використаний на шкільних уроках із всесвітньої історії за утвердженою програмою для учнів 6 класу.

При розгляді (вивченні) відповідної нової теми з історії середніх віків, присвяченої висвітленню й характеристиці дидактичних особливостей ромейської науки та імперського освітнього сегменту в період правління династії Палеологів, учитель, зокрема, має можливість звернути акцентовану увагу на феномен візантійського гуманізму XIV – першої половини XV ст., з

його духовно-сутнісними ознаками, просвітницькою компонентою та цивілізаційними пріоритетами, - який у пізньоромейському соціумі відіграв роль своєрідного ментально-світоглядного стрижня з вагомою релігійно-етичною домінантою й парадоксами образного мислення.

Структура роботи. Магістерська робота текстуально складається зі Вступу, чотирьох розділів, Висновків і включає Список використаних джерел та літератури.

Розділ 1. Пріоритети наукових знань у другій половині VIII– першій половині XV

Відроджена за Михаїла VIII Східна Римська імперія, яка в останні два століття свого існування одержала в історіографії ще одні симптоматичну назву – «постнікейська держава», виявилась здатна породити цілу плеяду нових інтелектуалів, мислителів, ерудитів та енциклопедистів, у своїй творчості орієнтованих на відродження і переосмислення знань античності, накопичених греко-римською цивілізацією [52, с. 510].

Акцент робився в першу чергу на досягнення еллінізму. З середини XIII ст. філософсько-гуманітарна (а згодом – і гуманістична) думка почала концентруватись на більш глибокому вивченні саме античного минулого. Вчені – як світські, так і духовні, демонстрували відданість етичним та естетичним ідеалам стародавніх греків [52, с. 512].

Саме в цю, складну для імперії епоху зміцнився інтерес до неоплатонізму (поряд із аристотелізмом) й обширної античної спадщини як досконалої (і перевіреної часом) суми корисних наукових знань, крім того – з'явилося розуміння їх користі для розвитку суспільних та релігійно-політичних відносин [123, с. 290].

У першій половині XIVст. в Константинополі розгортається активна діяльність плеяди інтелектуалів-ерудитів, безпосередньо причасних до реформування і управління життям візантійської держави та її соціумом [123, с. 290]. Об'єктивні завдання, пов'язані з відродження й піднесенням міжнародної ваги (престижу) Східної Римської імперії, гостро ставили перед стратифікованим римським суспільством і його елітою проблеми якнайшвидшого зміцнення економіки, стабілізації політичної та релігійної ситуації, укріплення державних інституцій. Не меншою актуальністю були позначені достатньо складні й «болісні» питання стосовно ролі центральної

влади (імперського аристократичного чиновництва) у даному процесі [123, с. 290-291].

Колишній усталений ідеал нічим не обмеженого автократичного монарха вже здавався недостатнім. З кінця XIII ст. необхідними (актуальними) якостями гармонійної особистості (і василевса, і державного службовця) стали розум, досвід, знання [99, с. 305]. Ідеальним на роль правителя гуманістами був проголошений освічений, всебічно обдарований, емоційно виважений індивідуум.

В ромейській політичній теорії з'явилися елементи «громадянської» доцільності й раціоналізму. З іншого боку, поступове зростання саме соціальної напруги обумовило жвавий інтерес до теми «справедливості» як можливому ефективному засобу консолідації соціуму [94, с. 87].

Вже з середини 30-х рр. XIV ст. у суспільній думці Візантії розгорнулася боротьба течій, котрі відображали (й одночасно втілювали) руйнацію сподівань на «реставрацію» колишньої помпезної величі та процвітання візантійської імперії; зростаючі внутрішні протиріччя і суттєве соціальне розшарування сформували об'єктивні передумови й тенденції, орієнтовані на ескалацію і дестабілізацію ситуації в ромейській державі. Великі феодали відмовлялися сплачувати податки за орендовані у держави земельні наділи [94, с. 87].

Прибічники широких світських знань та раціоналістичного методу, у тому числі – і в осягненні «Божественної матерії», ворогували із прихильниками Спасіння й Одкровення лише на шляхах догматичного посилення Віри та Благочестя (на рівні екзистенціального сприйняття) [100, с. 151]. В межах означеного світоглядного тла і народжується протягом 30-х – 40-х років XIV ст. «Нова теологія» Григорія Палами – паламітство (або ісихія). Вчення Святителя Григорія – це поворот від панувалих до того поглядів у ортодоксальному (халкидонському) православ'ї в бік крайнього (майже радикального) містицизму [39, с. 139].

Вже наприкінці 30-х рр. розгорнулась полеміка «правовірних» з ісихастами, очолюваними Паламою. Протягом наступних двадцяти років філософсько-богословські погляди святителя Григорія поступово набували дедалі широкого й масовішого суспільного значення [39, с. 135-140]. З середини XIVст. почала зростати і роль чернецтва, особливо – на Афонській горі, як носія нових духовно-світоглядних пріоритетів.

На початок 40-х рр. остаточно зникли патріотичні ілюзії стосовно відродження імперської могутності Візантії на Євразійському континенті. Стала нагальною проблема збереження державності. Як написав Олексій Макремволіт (1291-1353), «керуюче справи світом Провидіння веде справи то до успіху, то до невдачі» [124, с. 734].

З 30-х рр. XIVст. на прикордонні Імперії відчутно активізувались войовничі сусіди. Організувати опір ромейській державі ставало все важче та важче. Внутрішні соціальні й релігійні негаразди так само невпинно загострювались. Зі смертю Андроніка III уся повнота влади сконцентрувалась в руках амбітного та владолюбного Іоанна Кантакузина, котрий став регентом при малолітньому спадкоємці ромейського престолу – Іоанні V(1334-1391) [119, с. 98].

В цих умовах свавілля й непокору на місцях почала демонструвати феодална аристократія, відкрито проявляючи небезпечний регіональний сепаратизм. Лихварство досягло неконтрольованих масштабів; як наслідок – почала руйнуватись економіка міст й занепадати національна торгівля (як експорт, так і імпорт) [119, с. 98].

У свою чергу італійське купецтво (венеційське та генуезьке) розширило свої корупційні обгородки; імперський бюрократичний апарат від хабарництва і свавілля чиновників. Корупція поширилась і на візантійське судочинство. Також суттєво посилювався податковий гніт. Той самий Макремволіт задавався питанням: «Хто буде ремісником, землеробом, купцем, знаючи, що все набуте дістанеться іншим?» [124, с. 737].

Хвилювання почалися і у візантійському війську (тагми та варанги не отримували платню). В ситуації, що склалась, частина столичної придворної знаті згуртувалась навколо імператриці-матері – Анни Савойської (1326-1359), удови Андроніка III Палеолога. У таких умовах науково-освітня галузь в Імперії, тим не менш, продовжувала розвиватись. Нею опікувались практично всі василевси – і Іоанн VI Кантакузин, і Андронік IV Палеолог (1376-1379), і Іоанн VII (як василевс та регент), і Мануїл II (1391-1425), і навіть Іоанн VIII (1425-1448) [115, с. 382-383].

Розквіту освіти і просвітництва не завадила навіть громадянська війна (Кантакузин виступив проти очільника уряду – Олексія Апокавка, ставленика імператриці), про яку Никифор Григора писав: «Весь род ромеїв розколовся на дві частини у кожному місті та кожному селі. Ніхто нічим не бажав поступитися» [30, с. 466].

Узурпація влади Кантакузином, повернення у подальшому на візантійський престол Іоанна V (1341-1391; з перервами у 1376-1399 й 1390 р.) загальну ситуацію в державі не виправило. Ще загрозливішою та небезпечнішою для Східної Римської імперії стала міжнародна ситуація. Державна скарбниця була порожньою, процес дроблення Імперії на автономні «уділи» тривав [110, с. 430].

«Агонія» Візантії фатально наближалась. Сусідні держави – Сербія й Болгарія, у 60-ті – 70-ті рр. XIVст. вступили у фазу феодалного розпаду, припинивши постійно загрожувати ромейським кордонам. Однак, на мілітарну арену рішуче та упевнено вийшов новий, надзвичайно небезпечний ворог – асмани. Приборкавши і підкоривши своїх внутрішніх конкурентів – сельджуків, у 359 р. османи вперше з'явилися під мурами Константинополя [110, с. 430].

Султан Мурад I (1362-1389) розпочав цілеспрямоване завоювання територіальних володінь Візантійської імперії (тобто «Румелії» - «країни румів»). У 1362 р. був захоплений Адріанополь, Куди 1365 р. завойовники перенесли свою столицю [56, с. 503]. Дана симптоматична подія – офіційна

«заявка» на османське домінування (і мілітарне і політичне) на Балканському півострові.

В останній третині XIV турки-османи поетапно відвойовували й заселяли обшири Фракії [56, с. 503-504]. Далеко не останню роль відігравав той факт, що туркофільські настрої місцевого населення на практиці мали «паралізуючий» ефект: останній значно нівелював ромейські сили спротиву. Іоанн V поклав усі свої сподівання на латинський Захід, чекаючи від нього мілітарної та фінансової допомоги [56, с. 504].

Вперше в історії Візантійської держави її василевс і автократор у 1369 р. сам вирушив за кордон зі своїм почтом, із метою відвідати католицьких монархів й випросити у них реальну допомогу; принизлива, але вимушена пропозиція імператора – унія Церков [55, с. 359].

Як відомо, його ганебна (й принизлива для патріотичних православних ромеїв) місія зазнала невдачі. Тим часом османи, розвиваючи свою інвазію, у 1371 р. розбили на річці Мариця ополчення керманичів македонських земель. Шлях на Македонію та Сербію, отже, був відкритий. В ситуації, що склалась, Сербія визнала себе васалом османів [56, с. 505]

Невдовзі те саме зробила і Східна Римська імперія [82, с. 478]. «Владарюють нечестиві, – писав Лаонік Халкокондил, – й ми змушені служити варварам в усьому, що вони передписують» [38, с. 17]. 1382 р. османи оволоділи Софією, а в 1389 р. на Косовому полі розбили ополчення сербо-боснійських феодалів. Природно, що участь Балканських земель та їхнього населення була вирішена на користь сарацинів.

Вступивши на престол, Мануїл II спрямував усі дипломатичні зусилля на збереження того, чим він ще володів. На кінець XIV ст. османи оволоділи усією територією колись могутнього Болгарського царства. Самі роменеї приступили до зміцнення столичних мурів, вже маючи досвід декількох турецьких облог та морських блокад [106, с. 565].

Організований ще 1396 р. європейськими католицькими державами масштабний антиосманський похід завершився їх повним розгромом під

Нікополем на Дунаї. Константинополь – і це всі в Європі добре усвідомлювали – був приречений (його падіння залишалось справою часу) [106, с. 565].

На початок врядування Іоанна VIII візантійські володіння склалися з Константинополя із передмістями, й, власне, Містри – «столиці» Пелопоннесу. Разом з тим, пропри всі негаразди, сам Константинополь продовжував залишатись достатньо потужним і визнаним у християнському світі, економічним й культурним осередком [109, с. 284]. Протягом XIV ст. його цивілізаційне значення серед православних держав падало повільніше, ніж суто військово-політичне і церковно-релігійне.

Необхідно акцентувати: хоча процес системного занепаду невпинно зростав, Імперія у XIV ст. жила напруженим та насиченим духовно-мистецьким життям – тривало «Палеологівське відродження». Воно, і це симптоматично, характеризується гострою, майже безкомпромісною антилатинською полемікою, котра розгорнулася (як не парадоксально) на тлі достатньо тісних науково-освітніх контактів (зав'язків) з мусульманським (у першу чергу – арабським) світом, а також – культурного й просвітницького взаємообміну поглядами (знаннями) і зіткнення ідей, естетичних смаків, духовних уподобань та усталених етичних норм [109, с. 285].

Не менш важливим та плідним був творчий симбіоз частини ромейської інтелектуальної еліти з провідними латинськими мислителями – схоластами й номіналістами. Як зазначає З. Удальцова «певна роздвоєність візантійської культури, наявність і протиборство аристократичної й народної (низової) струї не зникають навіть у період найвищого панування догматизованої церковної ідеології» [97, с. 81].

Перша половина XV ст. для Візантії – «епоха приреченості та фаталізму». Внутрішній феодально-аристократичні чвари не вщухали, як і династичні. Ідея «регеонального виживання» посилено підривало волю соціуму до збереження політичної (імперської) єдності. Суперечки, заколоти,

інтриги між латинофільською, ортодоксально-православною і зростаючою туркофільською угрупованнями посилювались [113, с. 366].

З іншого боку, подолання існуючих протиріч й остаточна консолідація османської ранньофеодальної держави відкрили новий етап її широкої мілітарної експансії на Євразійському континенті; її територіальні загарбання невпинно зростали.

Є цілком об'єктивним, що передостанній василевс ромеїв – Іоанн VIII, не міг протиставити туркам нічого суттєвого – ні з точки зору військової, ні на ниві дипломатії [113, с. 366]. У 1430 р. султан Мурад II (1421-1451) оволодів Фессалонікою. Тим часом боротьба релігійно-політичних партій в Імперії ще більше загострилася; протистояння не вщухало. Всі впливові царедворці наперед почали ділити майбутню «візантійську спадщину».

Іоанн VIII у розпачі мандрував Європою в пошуках союзників, грошей, військової допомоги [120, с. 375]. Підписана ним ганебна Ферраро-Флорентійська унія на соборі 1438-1439 рр. в обмін на нічим не гарантовані обіцянки папства і Римської курії організувати ромеям всебічну допомогу, як відомо, на практиці виявилась оманною. Захід і не збирався допомагати Візантії.

Хрестовий похід латинян 1444 р. (мета його – не допустити подальше просування османів на терени Австрії, Угорщини й Польщі) завершився нищівною поразкою рицарів-латинян під Варною [120, с. 375]. Туркам відкрився шлях на Європу.

У 1446 р. вони спустошили Морею – останній оплот ромеїв, їх ще до того не зруйнований культурно-освітній осередок (особливо – Містра), де думка найвидатніших пізньовізантійських вчених намагалась створити проект дієвих реформ, спроможних врятувати знесилену й стрімко занепадаючу Візантійську державу [111, с. 520].

Отже, несприятливі для Імперії геополітичні реалії XIV – першої половини XV ст., тим не менш, як вже зазначалося вище, негативно не вплинули на розвиток науки, культури, освіти й просвітництва.

Підтвердженням даної констатації може слугувати симптоматичний уривок з трактату «Флорентій, або Про мудрість» одного з найвидатніших діячів пізньовізантійської культури та освіти, відомого в Імперії та за її межами історика і епістолога, автора численних риторичних, поетичних й філософських творів – Никифора Григори [111, с. 521-522].

Ось цей показовий діалог. «О! – вигукує один з персонажів діалогу, Критовул, звертаючись до свого співбесідника, - якою великою й тяжкою скорботою ти, люб'язний Флорентій, наповнив мою душу, виклавши свідчення, достойні найщиріших сліз, про те, що місто [Константинополь], таке велике й відоме в усьому світі своєю наукою і військовою звитягою, і такий довгий час яке панувало на морі, нині переживає нещастя, будучи ізольоване на землі та на морі, й позбавившись, так би мовити, цілковито всілякої морської та суходольної допомоги.

Однак розкажи мені, о друже, про заняття і вчені бесіди, присвячені літературі та філософії; невже і в них воно немічне, чи хоч у цьому воно має силу? І що ж, знов шумлять театри, процвітає піднесений Перипатос, справляє урочистості Стоя? Знов регулярно, через кожні чотири роки святкуються Панафінеї й обходять площі агрономи? [29, с. 253].

На це Флорентій відповідає сповненими глибинного сенсу, розважливими словами: «Ще декілька років тому, люб'язний Критовул, все це було зів'ялим і, так би мовити, померлим, а тепер знов розквітає і оживає, і дозволяє сподіватись на краще, якщо лише який-небудь сторонній прикрий випадок, подібно бурхливому приливу, викликаному зворотним вітром, не відхилить і не призведе до розладу цей рух, і не поверне його у протилежний бік» [29, с. 253-254].

Як бачимо, візантійці самі виокремлюють проблему «візантійського відродження» (в контексті непересічного явища) й своїм авторитетом безпосередніх свідків зміцнюють позицію тих сучасних дослідників, котрі вважають, що Східна Римська імперія так само пережила у XIV ст. власний Ренесанс – тобто «Палеологівське відродження», у формі «духовно-

інтелектуального пожвавлення» або ж своєрідної «інтенсифікації» загальної культурно-освітньої активності, проте, в суттєвіших своїх проявах, - котрі відрізняють цивілізаційно-світоглядний рівень пізньої Візантії від попередніх епох [70, с. 225].

Отже, пізньовізантійські «ренесансні тенденції» були породжені у другій половині XIII ст. ідейною атмосферою прогресу людської думки і відмовою ромейських мислителів від ключових засад західноєвропейської (латинської) схоластики в її архетипних філософсько-методичних проявах й концепціях.

Дану ситуацію ілюструє цікава статистика: з 435 відомих фахівцям діячів ромейської науки й культури (з IV по XV ст.), лише на XIV ст. припадає 91 особа, а в першій половині XV ст. їхня кількість сягає 200 персон [70, с. 225]. Таку стрімку динаміку в останній період існування Імперії дослідники пояснюють значною мірою впливом на візантійських інтелектуалів італійського Відродження.

З кінця XIII ст. найбільшим центром ромейської науки, освіти й просвіти знову стає Константинополь; імперська столиця «вбирає» в себе найкращі інтелектуальні сили провінцій (вчених як світських, так і церковних) [70, с. 226]. У бібліотеки й публічні місця, на форуми і галереї для дискусій повертаються поети, письменники, ритори, філософи, історики, дидакти та граматиками.

Наприклад, з Нікеї до Константинополя прибуває її уродженець, блискуче освічений в галузі діалектики, метафізики і риторики – історик Георгій Пахімер [70, с. 226]. У столиці він робить швидку чиновницьку кар'єру, у підсумку зайнявши високі державні та церковні посади. З Гераклеї Понтійської так само до Константинополя прибуває Никифор Григора; з італійської Калабрії – запальний Варлаам, а з Ітаки – філософ-чернець (аскет) Йосиф на прізвисько Ракендит (тобто «одягнений в рубище») (1280-1330) [81, с. 442-443].

За ними потягнулися й інші амбітні мислителі й письменники. Зокрема, з Ефеса приїхав талановитий поет, автор багатьох поем про тварин – Мануїл Філ (1275-1345); він у подальшому також уславився і як дипломат (відвідав із посольством Русь й декілька країн Сходу). З Фессалонік переселився видатний ромейський письменник, публіцист, етнограф, прибічник унії з латинянами, активний пропагандист творчості католицьких схоластичних філософів та богословів (таких як Альберт Великий, Св. Фома Аквінський, Дунс Скот Еріугена) у Візантії – Димитрій Кидоніс [90, с. 47-48].

Саме він перший відвідав Західну Європу із метою ознайомлення з її культурою та освітою. Мешканцем столиці став так само уродженець Трапезунду – Віссаріон, майбутній талановитий пропагандист греко-візантійської науки, культури і просвітництва на Заході [88, с. 179]. Діяльність Віссаріона була позитивно оцінена багатьма латинськими мислителями.

Доцільно відзначити: в столиці Імперії з 70-х рр. XIII ст. активну діяльність розвивають і її безпосередні уродженці. Яскравим прикладом може слугувати Максим Плануд (1255-1305) – відомий вчений, ритор, збирач та видавець античних епіграм, перекладач латинської літератури й педагог, який понад тридцять років викладав у школі при монастирі Акаталептос [115, с. 237-238].

Його учень, не менш відомий автор трудів із класичної філології Мануїл Мосхопул (1265-1316), крім того – такі авторитетні діячі візантійської культури й просвіти, як Мануїл Врієнній, Іоанн Хортасмен, Никифор Хумн, Олексій Макремволіт, Мануїл Хрисолор, ряд інших багато зусиль доклали для поширення в соціумі гуманітарних наукових знань [115, с. 238].

Вони, групуючись навколо імператора Андроніка II Палеолога – тонкого поціновувача й покровителя наук і мистецтв, у більшості випадків спромоглися досягти кар'єрних висот, увійти у сановну ієрархію та навіть стати логофетами й радниками василевса ромеїв [115, с. 240].

Саме таку кар'єру при дворі мав найвпливовіший з усіх візантійських гуманістів – Феодор Метохіт. З 1290 по 1298 р. він – логофет війська, з 1289 по 1305 р. – логофет приватної (імператорської) скарбниці, одночасно – посолу Сербії та Вірменії, з 1305 по 1321 р. – логофет державної скарбниці й, нарешті, з березня 1321 р. і до травня 13228 р. – Великий логофет й месадзон (прем'єр-міністр або канцлер) [86, с. 151].

В особі Феодора Метохіта втілювався новий тип візантійського державного діяча та просвітителя, який утверджував і втілював на власному прикладі ідеали освіченості, моральності, порядності, відданості справі, відповідальності за долю батьківщини [86, с. 151]. Власну долю Метохіт ніколи не відмежовував від долі Візантії; своє громадянське й чиновницьке завдання він вбачав у виконанні належних обов'язків, спрямованих на служіння інтересам держави. З іншого боку, Феодор – безкомпромісний носій «гуманістичного егоцентризму» [86, с. 152].

Іншими культурними осередками Пізньої Візантії були – Фессалоніка, де науку і освіту розвивали Димитрій Трикліній, Фома Магістр, Матфей Властарь, Константин Арменопул, й Трапезунд, - що став потужним центром вивчення природничих наук, і перш за все – астрономії [94, с. 335]. Тут тривалий час працювали двоє видатних вчених – Константин Лукіт (все життя він дружив та листувався з Никифором Григором), й оригінальний мислитель і поет Георгій Аміруци [98, с. 163]. З цими двома містами конкурував Кіпр, де діяв антиісихастський гурток Георгія Лапіта [98, с. 164].

Вже пізніше, коли з 90-х рр. XIV ст. почав спостерігатись зворотний процес переміщення культурних і науково-просвітницьких центрів з Константинополя у провінцію, - Містра на Пелопоннесі перехопила у імперської столиці її лаври головного «інтелектуального притулку» [78, с. 9]. Цей адміністративний центр морейського деспотату на століття перетворився на домінуючий осередок пізньоромейської духовної та художньої (мистецької) культури [78, с. 9].

В різний час тут мешкали найзнаменитіші візантійські вчені, філософи, історики, агіографи, юристи (легісти), поети, письменник – Іоанн Кантакузин, Георгій Сфрандзі, славетний Пліфон, Віссаріон Нікейський, Лаонік Халкокондил. Вони були справжніми творцями «Палеологівського відродження» [70, с. 228].

Навіть в різних місцях Імперії, ромейські вчені, літератори й філософи мали тісні контакти один з одним. Об'єднані спільністю наукових, освітніх та ідеологічних устремлінь, вони утворювали напівзамкнуту, порівняно нечисельну, соціально обособлену спільноту науковців-інтелектуалів, своєрідну елітарну «вчену республіку» або «корпорацію мислителів». В Пізньовізантійській імперії ця відособлена корпорація існувала за своїми окремими законами і традиціями [70, с. 228].

Так, найхарактернішою формою «позастанової» організації світської ромейської інтелігенції стали т. зв. «театри» (вони вже згадувались при цитуванні Никифора Григори) – невеликі вільні безстатутні літературно-філософські й науково-освітні об'єднання, гуртки чи «спілки». З XIII ст. вони мали значне поширення на теренах Імперії [70, с. 228].

Таким чином, можна констатувати: під «театром» в ту епоху ромей розуміли аудиторію (залу) як таку, тобто – саме приміщення, де відбувалось те чи інше літературне або ж філософське дійство, за обов'язкової участі учасників цього зібрання.

Його предметом могло бути обговорення (наукова дискусія) будь-якого нового твору, виступу того чи іншого автора з промовою, панегіриком, епітафією, просодією або іншим риторичним твором, іноді – звичайна бесіда на філософські, естетичні, літературні, політичні теми; був передбачений і публічний диспут (обговорення), у ширшому варіанті – дискусія на актуальну тему [56, с. 330].

В творах та листах Григорія Акіндина, Іоанна Хортасмена, Григорія Синаїта, Никифора Хумна, Димитрія Кидоніса, Никифора Григори, Михайла Гаври, Мануїла II Палеолога можна знайти багато свідчень відносно цих

«театрів». Аналіз джерел дозволяє стверджувати: з останньої чверті XIII ст. починає доволі активно складатися новий «стиль життя» ромейських вчених-інтелектуалів – носіїв ренесансних тенденцій у пізньовізантійській культурі та освіті [112, с. 361].

З іншого боку, пріоритети в галузі наукових знань на початок XIV ст. були чітко орієнтовані на суто гуманітарну сферу – філософію, історію, діалектику, риторичну й політичні ідеї. В «театрах» жваво обговорювались нові твори, нові наукові трактати. Варто підкреслити й те, що візантійські ерудити не цуралися обговорювати трактати з метафізики, алхімії і астрології як кола «герменевтичних наук» [70, с. 228].

Сама назва – «театр» - пояснюється тим, що літературне або наукове дійство розумілось і протікало в певному сенсі як театральне видовище для гуртка «обраних». В одному зі своїх листів Димитрій Кидоніс послідовно описує роботу такого «театру». Обговорення та виступи проходили за участі співаків і музикантів [28, с. 109].

Самі автори із гумором й дотепними жартами описують свої літературно-філософські «збіговища». Вони порівнюють їх із оргіями куретів та корибантів – представників стародавніх східних екстатичних культів [28, с. 112]. В опусах кінця XIII – першої половини XIV ст. візантійські вчені й дидакти принципово виокремлювали розумовий (інтелектуальний) труд, а також – заняття наукою, у специфічну сферу діяльності.

Увідомому трактаті «Етикос, або Про виховання» Феодор Метохіт підносить красу життя в науці, визначає розумову працю як вищу форму насолоди – «екстаз». Він навіть складає своєрідний кодекс життя вченого, згідно з яким «істинний вчений» в ім'я науки повинен відмовитись (добровільно зректися) від мирських турбот й сімейного життя, оскільки вони – марнотні забаганки, побутові негаразди, дружина з дітьми, турбота про рідних, – відволікають вченого від наміченої мети [70, с. 229].

Крім того підкреслює Метохіт, вчений має бути позбавлений заздрощів до колег науковців; його життя мусить протікати у «спогляданні»

та дієвих результатах» [70, с. 229]. Кодекс Метохіта став доволі популярним серед пізньовізантійських гуманістів.

Характерною рисою візантійських інтелектуалів XIV ст. було честолюбство, замішане на амбіціях (з долею снобізму), спрямованих на уславлення свого імені в історії та науці. Наприклад, Метохіт, Хумн, Григора, Магістр, Сфрандзі у листах і опусах неодноразово згадували про своє шалене, нестримне бажання скласти такий твір чи трактат, котрий би їхнє ім'я зробив назавжди безсмертним [52, с. 448].

Никифор Хумн в одному з листів відверто зізнається: «Не має нічого у світі, чому я би віддав перевагу, крім наукової та літературної слави» [52, с. 448]. Никифор Григора, побуджуючи філософа Йосифа Ракендита до написання коментарів на Аристотеля, додає: «Щоби упізнаваність (популярність), як великий корабель, пронесла твою славу через віки цілою та неушкодженою» [29, с. 317].

Той самий Григора у листі до іншого вченого – Севаста Калоїдаса, у подробицях повідомляючи останньому про свої наукові трактати з астрономії й геометрії, завдяки котрим сподівається уславленням, на останок зізнається у власній таємній мрії – скласти у майбутньому такий науковий опус, який би зробив його, Никифора, «всесвітньо відомим і увіковічив у пам'яті нащадків» [29, с. 319-320].

На думку Метохіта, пайдейя (давньогрецька виховна система) забезпечила невмирущою славою митців-еллінів – Фідія, Полігнота, Праксителя, Зевксиппа, Лисиппа, багатьох інших, крім того – видатних античних письменників [81, с. 363].

Про невмирущу славу науковця та філософа, яка би перетнула кордони «візантійської ойкумени», мріє Мануїл II Палеолог, коли відсилає один з власних риторичних трактатів італійському гуманісту Гваріно Веронському (1370-1460) із проханням перекласти твір латиною чи італійською (тосканською) мовою [70, с. 230].

В колах візантійських інтелектуалів практикувався й широкий обмін книгами (сувоями). Наприклад, у листуванні Михаїла Гаври міститься багато інформації саме про такі «книгообміни». Зокрема, він пише, що отримав від друзів для ознайомлення трактати Демосфена, Евсевія Кесарійського (Памфіла), Геродота, Полібія, Гомера, Платона, Плутарха, Аристида, Ісократ, Плінія, Піндара.

Рідкісний рукопис творів Аристида (судячи з листа) йому надіслав Никифор Ксанфопул [84, с. 257]. Авторитетними фахівцями-текстологами античних рукописів були Максим Плануда і Димитрій Трикліній (його учень). Ці вчені спеціалізувались на ідентифікації та атрибуції рідкісних текстів елліністичної епохи [64, с. 14].

На відміну від попередніх віків, коли і в Імперії античність виступала у середньовічних образах та реаліях, а елліністичні герої думали й говорили (спілкувались) як їхні середньовічні перекладачі та коментатори, коли ромейські ерудити відштовхувались у своїх уявах (сприйнятті) про античну епоху від її «двомірної концепції» (язичництво – християнство), – візантійські мислителі часів «Палеологівського ренесансу» розробляють реалістичнішу й об'єктивнішу концепцію архепних цивілізаційних греко-римських ознак. Як наслідок, античність набуває «тримірності» [60, с. 270].

За попередніми ромейськими стереотипами Платон як філософ йшов не лише за Аристотелем, а й за Ямвліхом; «сусідами» Платона були Парменід та Ісократ, - навіть не Плотін. «Кампанію» Демосфену складав Синезій Киренський [61, с. 315]. До XIII ст. взірцями для світоглядного та філософського наслідування залишались представники «другої софістики», котрі за «рангом значимості» й ваги розташовувались «змішано» (язичницькі вчені чередувались з християнськими богословами, апологетами і Отцями Церкви).

Так, в одній філософській «групі» опинились – Лукіан Самосатський, Елій Аристид, Філострат, Лібаній, Демокріт, Прокл, а з ними чередувались – Василій Великий (Кесарійський), Григорій Назіанзин, Григорій Нисський,

Павло Орозій, Тертуліан, Іоанн Золотоустий, Ориген, Афанасій Александрійський, Іустин Мученик [63, с. 156].

У новій, «тримірній» моделі розвитку античних філософських знань, за основу було взято: оригінальність і концептуальність ідей; наявність «етосу» – природного інтелектуального таланту; володіння діалектикою, силою виразності слова («логосу»), мистецтвом вести полеміку з будь-яким опонентом [63, с. 156].

Не меншою науковою пріоритетністю в XIV – першій половині XV ст. були позначені політичні ідеї. Однак, вони так і не позбулися рис світоглядної архаїки, консерватизму, традиціоналізму, імперськості (в геополітичному сенсі).

Візантійськими ерудитами продовжували володіти ідеї «вселенської імперії», «просвітленого богообраного імператора», сакральності влади як в галузі реальної політики, так і в сфері теоретичних досліджень, з елементами дидактизованих тлумачень [58, с. 24]. Василевс в усіх тогочасних ромейських неоелліністичних трактатах і опусах продовжував зберігати титулатуру VI-IX ст. – «намісник Бога», «сонце», «Вічність», «живий Закон», «вища Досконалість» [58, с. 24].

Узагальнюючи фактологію даного розділу роботи, є підстави стверджувати: у Візантії кінця XIII – першої половини XV ст. поступово (ще до того) накопичена інтелектуальна кількість результативно трансформувалась у науково-освітню якість.

Крім того – вперше з IX ст. порушилась усталена органічна (майже канонічна) єдність трьох ключових компонентів, які складали сутнісну основу знаменитої візантійської «таксис», тобто квінесенції «візантинізму» в його категоріально-світоглядних (цивілізаційних) ознаках, а саме: еллінізму як духовної спадковості культури античної греції; «ромаїзму» («римськості») як базової етно-національної системи державно-правових (автократичних) і політичних доктрин, перейнятих від колишньої Римської імперії;

християнства «східного обряду» як складного розмаїтного комплексу культово-ритуальних практик, що походять зі Сходу.

За рахунок певної нівеляції двох останніх «компонент», еллінізм в ідеології елітарної частини візантійського соціуму почав відчутно висуватись на перше місце, «фарбуючи» ментально-світоглядні пріоритети представників цієї частини «ромейської нації» у пізнаванні ренесансні тони.

Разом з тим, пріоритети наукових знань у дану епоху концентрувались на розробці проблематики, присутній переважно в гуманітарній галузі, з її стрижневою філософсько-теологічною складовою і духовно-етичними концептами, значною мірою спрямованими на реалізацію державних освітніх практик.

Розділ 2. Ромейська школа і освіта на тлі кризових соціально-релігійних явищ

Наявні писемні джерела по темі дозволяють зазначити: Палеологівський період багатий трактатами й творами, які розкривають різні сторони духовного і науково-просвітницького життя пізньовізантійського соціуму. Разом з тим, в них міститься порівняно мала кількість інформації, що безпосередньо висвітлює аспекти, пов'язані з історією освіти – і шкільної, і вищої. Отже, в цілому дані ромейських авторів другої половини XIII – першої половини XV ст. демонструють фрагментарність або стислість [70, с. 395]. Звісно, до уваги можна брати й дотичні джерела.

Початкове навчання – вивчення базових основ грамоти, письма та рахунку (орфографія, стилістика, арифметика), - яке не вимагало від учителя високої кваліфікації і глибоких фахових знань, залишалось з XI ст. традиційним, з усталеними фіксованими вимогами та державними програмами [].

Складнішою була ситуація з вищою освітою, і перш за все – в самому Константинополі. Після тріумфальних подій 1261 р. перші кроки у відновленні викладання курсу «Семи вільних мистецтв» у столиці Східної Римської імперії здійснив Великий логофет Георгій Акрополіт []. Як пише його талановитий учень, майбутній Константинопольський патріарх Григорій Кіпрський, Акрополіт на той час мав найкращу освіту, найкращі знання і найкращу дидактичну підготовку [].

Імператор зі свого боку прийняв мудре рішення: він звільнив вченого й педагога від державної служби і наказав йому впритул зайнятися освітою в столиці. Вже через два роки (1263 р.) У Константинополі свої двері урочисто

відкрила відновлена імператорська вища школа – «Академія класичних наук» [].

Георгій Акрополіт, як фундатор і ректор, оголосив перший набір учнів; Академією він керував наступні десять років – до поїздки у 1274 р. на Ліонський собор, у справах можливої церковної унії із Західною Церквою та папством. На соборі вчений представляв інтереси свого патрона – імператора Михаїла VIII[].

Звісно, гостра й безкомпромісна внутрішньополітична боротьба з приводу «унійного єднання» обох Церков не залишила осторонь і ромейську вищу школу: в грудні 1266 р. Акрополіт був звинувачений у переслідування та покаранні прибічників колишнього патріарха Арсенія (1255-1259), а на початку 1283 р. (7 січня) більшість творів вченого привселюдно було спалено (за вироком суду) противниками унії – «патріотами православ'я»; самому шанованому енциклопедисту, котрий опинився на засланні, не дозволялось навіть писати і читати [112, с. 24-25]. У вогні, нажаль, загинув і щоденник Акрополіта, де він описав процес відтворення столичної «Академії» (про свій щоденник він згадує в одному з листів).

Однак, свідчення Григорія Кіпрського, який сім років у ній вчився під наглядом та керівництвом самого Георгія, відкривають можливість деякі моменти все ж уточнити. Не дивлячись на нестримне бажання вчитися, Григорій був прийнятий до школи лише у 1267 р. (тобто через чотири роки після її відкриття) [].

Найвірогідніше, поки він не отримав чин і офіційний статус державного чиновника, право вчитися у столичній вищій школі на нього не поширювалося. Сама школа теж була державною, а не приватною і готувала для потреб Імперії чиновників вищих рангів – дипломатів, суддів, митрополитів, міністрів [].

Курс навчання починався з основ силогістики і аналітики; далі йшли заняття з риторики й діалектики. Широкий освітній обрій Акрополіта, учня

Никифора Влемміда, дозволив йому включити в учбову програму твори Аристотеля, Нікомаха, Піфагора, Евкліда, Птолемея [].

Григорій Кіпрський відзначає, що навіть назви деяких предметів, котрі викладалися в Акрополіті, були незнайомі сучасникам – метафізика, аналітика, пропедевтика. Як педагог і викладач, ректор не дотримувався традиційної послідовності «Семи вільних мистецтв». Викладання наук він починав не з риторики, а з аристотелівської логіки.

У процесі навчання використовувались класичні елліністичні «підручники» (мануали) риторів – Афтонія та Гермогена з відповідними практичним «вправами» - прогімназмами []. Григорій зазначає, що курс риторики давався йому доволі важко, як і діалектика.

Завершивши курс навчання у школі Акрополіта Григорій Кіпрський сам почав в ній викладати[]. На свій навчальний курс він вибирав найздібніших учнів, переважно – з аристократичних родин. Проте, головним критерієм для нього все ж залишався «базовий» (початковий або попередній) рівень та обсяг знань юнаків.

Наприклад, за його власною розповіддю, він відмовив у навчанні племінникові свого друга Неокесарита через слабкі та обмежені знання потенційного учня []. Хлопець виявив слабкі знання у граматиці та арифметиці.

З листування Григорія із Іоанном Педіасимом, колишнім товаришем по навчанню, можна сформулювати уяву про всі предмети, які викладались молодим вчителем. Педіасим відряджає з Охриди (Болгарія) до Константинополя свого найкращого учня – Дукопула, для завершення освіти під керівництвом Григорія [].

Вчитель оцінив рівень та глибину його знань як належні в наступних предметах: граматика; поетика; риторика; силлогістика; математика і геометрія. Далі Григорій зробив несподіваний для учня висновок – він не в змозі навчити Дукопула ще чомусь іншому [].

З останньої третини XIII ст. серед наукових і освітніх знань у Візантії головною стає риторика; їй всі викладачі у школах приділяють найбільше уваги. Актуалізація у середовищі чиновництва за Михаїла VIII саме цієї давньогрецької складної дисципліни не була випадковою. Боротьба (як політична так і церковно-релігійна) навколо унії з латинянами (папством), що перебувала в центрі політичного життя Імперії, крім теологічних знань вимагала і спонукала до хорошого володіння словом, крім того – потребувала переконуючого майстерного пера [70, с. 396].

Красномовство суттєво полегшувало кар'єру, дарувало амбітним юнакам повагу та славу (а головне – визнання в аристократичних і придворних колах). Тому даному мистецтву приділялося в Імперії так багато уваги.

Разом з тим, у роки свого вчителювання Григорій Кіпрський, крім філософсько-теологічних опусів писав байки, оповіді, енкомії, навіть епіграми. Улюбленими древніми авторами були – Демосфен, Лібаній, Лікурґ, Платон, Аристід; він їхні схолії (пояснення) цитував найбільше [].

Твори Григорія Кіпрського користувалися широким попитом в учбових закладах Візантії у XIV ст.; Його поважали та цінували як педагога, науковця і літературного стиліста наступні покоління ромейських інтелектуалів. Спадщиною вченого плідно користувались надалі такі ерудити як Георгій Лакапін, Марк Ефесьський, Андрій Лоадіот, Макарій Хрисокефал, Геннадій Схоларій [].

Продовжуючи традиції Акрополіта, Григорій Кіпрський виховав ціле покоління оригінальних візантійських мислителів. Серед них – видатні державні діячі, дипломати, патріархи, імператорські радники, - зокрема, Іоанн Гліка, Никифор Хумн, Мануїл Неокесарит, Василій Калоїда [].

За правління Андроніка II Константинополь знову стає найбільшим ромейським духовно-культурним та науково-освітнім центром. Феодор Іртакін писав 1320 р. своєму давньому другу Лукіту: «Я прославляю найбагатше науками і золотом місто імператора Константина, найщасливіше

зміст усієї землі, царицю й матір міст, як породила та вигодувала риторів, граматиків, філософів, теологів, особливо ж – чудових астрономів і математиків» [].

Доречно підкреслити: провідне місце у пізньовізантійській системі освіти належало суспільним муніципальним і приватним школам. Звісно, вони відкривались не лише у Константинополі; шкільні заклади – початкові та вищі, організовувались і в інших великих містах Імперії. У Фессалоніці, до прикладу, приватні школи могли фундувати навіть іноземці; в місті у XIV ст. функціонувало чотири венеційських шкільних закладів [].

Серед столичних шкіл високим рівнем викладання славився заклад Максима Плануда. У 1283 р. Максим несподівано перервав свою державну службу, прийняв чернечий постриг і повністю присвятив своє життя викладацькій та педагогічній діяльності []. З часом Плануд перетворився на високоерудованого вченого, авторитетного дидакта, новатора у багатьох галузях знань. Саме його приватна школа наприкінці XIII ст. стала найкращою в імперській столиці.

На думку дослідників, заклад Плануди розташовувався у монастирі Хори. Разом з тим освітня й просвітницька діяльність Максима була пов'язана не лише з цією обителлю; він викладав і в інших монастирських школах Константинополя. Джерела повідомляють, наприклад, про активну викладацьку діяльність Плануда в монастирі Акаталіпта [].

Він тут жив й читав лекції (вів курси) з риторики, філософії, математики, астрономії з 1299 р. У подальшому (з 1370 р.) цей учбовий заклад став муніципальним і набув статусу вищої школи []. Тут викладацькою діяльністю займався і Григорій Кіпрський. При школі (в стінах монастиря) існувала велика бібліотека (її власником була імператорська родина) []. Нею користувались не лише вчителі та учні, а й усі охочі долучитись до класичного знання.

Педагогічну діяльність Максима Плануди ілюструють його опуси: більшість з них написана спеціально для використання в школі (позначені

підручковим спрямуванням). Аналіз творів Плануди дозволяє стверджувати: перегляду, покращенню й вдосконаленню були піддані практично всі шкільні дисципліни та підручники, котрі не мінялись і не переглядались з XI ст. [].

Зокрема, Максим склав новий підручник з граматики грецької мови (опус про синтаксис); переробив та відредагував він і декілька старих мовних хрестоматій. Крім того, Плануда склав збірку ексцерптів (прикладів) саме для шкільного навчання.

У дану збірку увійшли фрагменти парадоксографічного, філософського, етимологічного змісту, а також – уривки з творів Синесія Киренського й церковних авторів []. Необхідно акцентувати: все життя Максим збирав стародавні рукописи; переписував, редагував і коментував їх.

У 1292 р. вчений почав ґрунтовне вивчення математичних наук. Предмети квадживіума з 1294 р. зайняли центральне місце у програмі навчання. Для потреб своєї школи він написав великий підручник з математики, використавши нову для візантійців індійську систему цифрових позначень [].

В якості підручника використовувалась і «Арифметика Діофанта» (до її перших двох книг Максим склав обширний коментар). Астрономія в школі Плануди вивчалась за трактатом Арата «Явища». Науковець вніс у текст правки, відредагував його й додав до «Явищ» схоції та коментарі Філона Александрійського [].

Гармонія – як обов'язковий предмет «Семи вільних мистецтв», теж не залишилась поза увагою вченого –ченця. Плануда пише з даної дисципліни власний посібник-хрестоматію, куди включив уривки з найважливіших трудів стародавніх, переважно грецьких мислителів. Варто акцентувати, що музика в квадживіумі вважалась найскладнішим предметом – свого роду вінцем «Семи вільних мистецтв» [].

Плануда так само викладав і географічну науку. За основу йому слугувала «Географія» Птолемея Лагіда (він довго шукав цей рукопис, про

що згадує в одному зі своїх листів). Максим навіть склав окремий вірш, присвячений цій радісній події [].

Суттєве місце у програмі престижної (елітної) планудівської школи відводилося медицині. З кінця XIII ст. вона остаточно входить в коло обов'язкових предметів, які вивчаються у візантійських вищих учбових закладах [].

Начатки викладання медичних знань ще на початку XIII ст. запровадив син лікаря – Никифор Влеммід. Доцільно підкреслити: у часи врядування Палеологів медицина як наука досягла неабияких результатів. Успіху сприяла її велика популярність у вищих школах Візантії []. Протягом IX-XII ст. знання в галузі медицини можна було здобути лише в лікарнях (одночасно працюючи в них).

При лікарнях в Імперії функціонували нечисленні медичні школи; але викладали там лише практикуючі лікарі, а не професійні, добре підготовлені педагоги []. На початок XIV ст. медицина перетворилась на провідний предмет у ромейських вищих навчальних закладах. Наприклад, у школі Плануда вчився, а згодом викладав Меркурій, автор опусу «Про пульс». Фундаментальний труд Меркурія завершив Іоанн Захарія Актуарій – видатний медик та лікар своєї епохи [].

Природно, що вища освіта, як і на Заході, не могла обійтися від мовних та літературних студій. В школі Плануда велика увага приділялась давньогрецькій мові, латині, арабській мові тощо; однак у пріоритеті залишалась латина.

З неї Плануд та його учні в переш переклали твори Овідія, Катона, Макробія, Боеція, Августина Аврелія, Тита Лівія, Тацита []. Серед відомих учнів максима Плануди можна згадати цілу плеяду талановитих візантійських інтелектуалів та ерудитів. Зокрема, це – математики Андронік й Іоанн Зариди, граматика Георгій Лакапін і Мануїл Мосхопул, медик Іоанн Захарія Актуарій [].

До кінця свого життя Плануд не припиняв свої філософські й літературно-філологічні студії. Вчений і видатний візантійський педагог, Максим найбільше любив класичну елліністичну літературу. Його перу належать схолії до Фукидида, Плутарха, Філострата, Езопа, Діогена Лаертського [1].

Звісно, вищу освіту в Імперії можна було здобути і у приватних вчителів та дидактів. До прикладу на межі XIII-XIV ст. як вчитель поезії, поетики та риторики мав у столиці популярність й користувався педагогічним попитом Іалеас [2]. Великий логофет Феодор Музалон виплачував йому кошти з державної скарбниці за виховання та інтелектуальну підготовку елітних чиновницьких «кадрів». Майбутніх дипломатів та міністрів Іалеас навчав логіці, красномовству, науці складання віршів, естетичному смаку, вишуканому літературному стилю [3].

Конкуруючи приватну школу в Константинополі очолював Василій Халкоматопул. Завдяки протекції Никифора Хумна, цей педагог за свої освітянські труди так само отримував фінансову підтримку з імперського бюджету [4].

Багато свідчень в джерелах залишилось про педагогічну й викладацьку діяльність Феодора Іртакіна. Він жив і працював у столиці в першій чверті XIV ст. славу то повагу Іртакін здобув як вчитель поезії й риторики («мода» на ці дисципліни у той період була шалена) [5].

Його школа мала хорошу репутацію; серед учнів – багато дітей з впливових аристократичних родин. Наприклад, у нього вчилися – син Феодора Метохіта Никифор, син майбутнього патріарха Іоанна Гліки Василій, Константин Лукіт, Олексій Апокавк [6].

Цікаву інформацію містить листування Іртакіна з імператором Андроніком II: вчитель просить останнього про матеріальну допомогу і завдячує василевсу за неї (від Андроніка II, який цінував знання й педагогічну майстерність Іртакіна, він отримав коня, парадні одяжі, невелику пронию у Німфеї) [7].

Уроки красномовства у нього брали Лакапін і Мосхопул; до свого патріаршества у школі Іртакіна риторику викладав Іоанн Гліка. У свою чергу з навчально-дидактичним трактатами Георгія Лакапіна були знайомі італійські гуманісти – Франческо Філельфо, Флавіо Бьондо. За сприяння Філельфо збірка творів візантійця побачила світ у Флоренції 1515 р. [1].

Мануїл Мосхопул свою викладацьку діяльність розпочав у 1290 р. ще в школі Плануда; крім того, він став автором багатьох підручників. Зокрема склав популярний надалі курс граматики та поезики [2]. У 1493 р. «ГраMATика» Мосхопула була видана Димитрієм Халкоконділом у Мілані, а 1540 р. цей підручник вийшов друком у Базелі, разом із «ГраMATикою» Феодора Гази [3]. Однак, найбільшим попитом на Заході користувався підручник (керівництво) Мосхопула з основ схеDOграфії [4].

Крім вчителів поезії та риторики, у Константинополі неменшою популярністю користувалися викладачі математичних дисциплін – арифметики, алгебри, геометрії, астрономії. Одним з найкращих вважався Мануїл Врієнній; про це згадує у своєму листі до друга від 8 жовтня 1292 р. Плануд [5].

У листі він уклінно просить Врієннія надіслати йому рукопис Діофанта, одночасно вихваляючи вченого за глибоку знання в галузі астрономії та астрології [6]. З 313 р. Врієнній став офіційним астроном імператора цю дисципліну при дворі він викладав Метохіту й Михайлу Гавру. У свою чергу Метохіт навчав квадрівіуму Никифора Григора [7].

Григор починав своє навчання під керівництвом свого дядьки, митрополита Іраклеї Понтійської. У Константинополі Григор продовжив здобувати вищу освіту. У патріарха Іоанна Гліки (1316-1320) майбутній видатний історик слухав курс риторики; Феодор Метхіт читав йому основи математики і астрономії, а Йосиф Ракендит вчив філософії та азам метафізики [8].

З часом і сам Никифор Григора відкрив свою школу в монастирі Св. Пантелеймона. Тут були класи (кімнати) для навчання, астрономічні та

фізичні прилади, бібліотека. У листі до севаста Калоїди Григора із сумом визнає, що час швидко забирає хороших вчителів, здатних належним чином викладати таку важливу частину філософії як квадрівіум [].

Ця прикра обставина й наполягання друзів переконали Никифора відкрити школу із вивчення саме квадрівіуму. Базу фундаментальних знань складали такі предмети як аристотелівська філософія, логіка, риторика, фізика, математика, геометрія й астрономія [].

Проте, вищий учбовий заклад, керований Григором, проіснував недовго.

Після усунення від влади покровителя – Метохіта, у 1328 р. школа була закрита[]. Через два роки її знов відкрили, але за наказом : Кантакузина «школа квадрівіуму» зазнала остаточної ліквідації.

Потрібно розуміти, що у Візантійській імперії пряма зацікавленість педагога чи викладача відігравала ключову роль і тому «захоплення» деякими дисциплінами згасало зі смертю самого вчителя, якщо він не залишав після себе достойних талановитих учнів або відповідний предмет («курс») не був зафіксований у державній програмі вищих учбових закладів [].

Друга важлива причина, котра утруднювала вивчення подібних (майже екзотичних) складних дисциплін, - відсутність чи надто мала кількість рукописів: вони завжди вартували дуже дорого, а праця переписувача була тривала і трудозатратна [].

Кожний крупний і авторитетний ромейський вчений, найчастіше, звісно, мав послідовників та учнів. Проте, більшість їхніх імен історія не зберегла. Разом з тим, мова тут йде не про державні (імперські) заклади з офіційно утвердженою шкільною програмою, - а стосується приватних гуртків «ентузіастів науки», Своєрідних тематичних «наукових семінарів», де збиралися одностуденти [].

Важливу роль у навчанні (в освіті) й наукових заняттях відгравала самоосвіта – автодидаскалія; в практичній площині це були широкі диспути

між вченими []. Крім читання різноманітних доповідей, обміну книгами (сувоями), ведення освітніх та просвітницьких бесід, у вже згадуваних вище «театрах» читалися нові трактати, обговорювались нагальні проблеми наукових знань.

В середовищі ромейських інтелектуалів XIV ст. вважалось за хороший тон мати власний науковий «театр». Переважно саме тут, а не в шкільних закладах Імперії народжувались нові наукові ідеї та концепції, нові курси й нові дидактичні прийоми [].

Однак необхідно пам'ятати: і в цьому просвіченому ерудованому науковому середовищі процвітали – заздрість, конкуренція, кар'єризм, амбіції, жага слави, інтриги, зверхність (снобізм), підступність та підлість. Ворогували особистості (колишні друзі й нові вороги), школи, гуртки, спілки, інтелектуальні союзи, «театри» – за імператорські милості, привілеї та подарунки, за пільги і нагороди, за замовлення і кошти з державної скарбниці, за «ліцензії» (дозвіл відкрити школу), високу службову посаду, різного роду знаки поваги і т.п. [].

Жорстокі зіткнення і вербальні баталії розгортались на інтелектуальному полі битви. Наприклад, з тогочасних писемних джерел відомо про ворожнечу між Феодором Метохітом і Никифором Хумном, Григором й Кантакузином [].

На межі XIII-XIV ст. в Східній Римській імперії вища освіта стала доступною і в провінції. Метохит фіксує у своєму щоденнику, що продовжив навчання навіть тоді, коли після смерті Михаїла VIII був змушений разом із батьками вирушити на заслання у Малу Азію [].

Він вивчав там (у тамтешніх педагогів) логіку та силлогістику Аристотеля, знайомився із творами давньогрецьких риторів, пройшов курс фізики та етики того ж Аристотеля, проштудіював твори Нікомаха, Евкліда, Піфагора, Аполлонія Пергамського [].

Після Константинополя, найбільшим науково-освітнім центром була Фессалоніка; тут сконцентрувалось протягом XIV ст. чимало видатних

вчених із столичною освітою. Зокрема, з цим містом пов'язана активна педагогічна діяльність Іоанна Педіасима []. Тут він, за імператорським наказом був призначений на посаду іпата (керівника) філософів.

Майже двадцять років талановитий вчений і педагог викладав у Фессалоніці гуманітарні науки; далі у 1280 р. переїхав до Охриди (знов за наказом василевса) в якості хартофілака. Педіасим прожив у Охриді майже п'ять років і тут не припиняючи своєї викладацької діяльності []. Наприкінці 1284 р. він, як державний службовець, отримав чергове призначення і новий чин – став Великим сакелларієм, і повернувся до рідного міста.

Інтереси Педіасима як педагога та викладача були достатньо широкі: він цікавився давньогрецькою міфологією і поезією, математикою та філософією, правом й медициною. Дослідники припускають, що він міг бути автором знаменитого візантійського медичного трактату кінця XIII – початку XIV ст. [24, с. 251-253].

Йому належать схолії до Аристотеля; Іоанн Педіасим листувався з найповажнішими вченими епохи – Фомою Магістром, Димитріє Триклініє, столичним хартофілаком Ставрикієм, правознавцем Георгієм Фобеном []. Збереглося багато листів, де Фобен полемізує з Іоанном відносно законів Пісістрата.

Освіта Візантійської імперії XIV – початку XV ст. мала одну суттєву проблему: далеко не всі молоді люди з блискучою вищою освітою (навіть столичною) з середини XIV ст. мали можливість знайти або отримати від держави належну (пристойну) роботу. Як наслідок вже у 40-ві – 60-ті роки почався відток інтелектуалів, енциклопедистів, вчених за кордон (переважно – в Італію) [].

Імперія, котра змушена була постійно скорочувати свій державний апарат (штат чиновників на початок 70-х рр. зменшився майже у чотири рази), вже не мала можливості приймати на службу молоде поповнення; імперська скарбниця теж постійно залишалась порожньою.

Так, Константин Лукіт, учень Іртакіна, опинився у Трапезунді, знайшовши місце протонотарія, а згодом – провєстіарія, при дворі Олексія II []. Ще одне місто в часи Палеологів (крім Фессалоніки й Трапезунда), яке залюбки приймало «безробітних» вчених – це, як відомо, Містра.

В Константинополі постійна конкуренція серед викладачів, зменшення їхнього заробітку, чвари, – пришвидшили процес «наукової еміграції» []. Разом з тим, останнє століття існування Східної Римської імперії (друга половина XIV – перша половина XV ст.) характеризується збільшенням притоку до столиці іноземців, переважно – латинян, у тому числі – багато вчених, котрі воліли під керівництвом ромейських вчителів вивчати грецьку мову й грецьку літературу [].

З даного приводу знаменитий італійський гуманіст і просвітитель – Енеа Сільвіо Пікколоміні (1405-1464), майбутній папа Пій II, писав: «Ніхто з латинян не може вважатись достатньо освіченим, якщо він не навчався певний час у Константинополі».

Й дійсно, - візантійські школи 30-х – 60-х рр. XIV ст. перебували на піку слави. Неабиякою популярністю в столиці користувалася школа, очолювана Мануїлом Хрисолором. Після його від'їзду до Флоренції (влада республіки запросила вченого викладати в «Платонівській Академії» грецьку мову та літературу), школою керував племінник Іоанн Хрисолор []. В ній у ті роки вчився італійський гуманіст Гуаріно.

В останній третині XIV ст. імператорська вища школа починає занепадати; вона вже майже не фінансується державою. На початку XV ст. її очолив Георгій Куртесис (Схоларій) []. Після судової реформи Андроніка III, з 1339 р. школа вийшла з підпорядкування Великому логофету і перейшла під нагляд Верховного судді. Цю посаду з 1402 р. й обіймав Схоларій, одночасно залишаючись дидаскалом [].

Прізвисько «Схоларій» (тобто «шкільний вчитель») свідчить про те, що він був популярним серед молоді викладачем та педагогом. Георгій чудово знав латину і був прихильником філософії Св. Фоми Аквінського

(1225-1274). Разом з тим, у листі до Марка Ефеського (1392-1444) він зізнається: «В царині філософії й теології я самоук» []. До того як стати головним суддею в Імперії, він у власному будинку тримав приватну школу, де викладав і ромеям, і італійцям (здебільшого – венеційцям та генуезцям).

Відлуння Ферраро-Флорентійської унії розкололо, як відомо, візантійське суспільство; більшість населення поставилось до імператора як до зрадника і ворога національної релігії []. Схоларій – як відвертий прибічник унії – невдовзі був позбавлений усіх державних постів та посад. Місце Верховного судді й попечителя школи зайняв суворий Іоанн Аргіропул (1415-1487) [].

Він представляв покоління ромейських вчених, чиє життя та діяльність були тісно пов'язані з Італією і культурою Ренесансу. Після повернення з Флорентійського собору, коли в столиці почалися «хвилювання і заворушення» міського плебсу (здебільшого – ремісників та підмайстрів), провокаційно підбуреного чиновниками-високопосадовцями й кліриками-антиуніатами, Аргіропул залишив державну службу і став приватним вчителем [].

У 1441 р., коли вченому йшов 32 рік, він повернувся у Падую де читав лекції з грецької граматики (синтаксису) і одночасно вчився у Падуанському університеті на медичному факультеті. Михаїл Апостолій, один з його улюблених учнів, згадував, що після повернення до Константинополя Архіропул, за вказівкою василевса вів заняття у школі при імператорській лікарні (читав курси з анатомії, діагностики, гігієни) [].

Сама лікарня була заснована ще 1224 р. сербським королем Стефаном II (1217-1228) і розташовувалась у монастирі Іоанна Передтечі. В листі до Георгія Трапезундського Аргіропул свідчить, що у нього в школі навчається майже сто учнів з усієї Європи [].

Крім медичних предметів, Іоанн читав майбутнім лікарям фізику, етику, й силогізми Аристотеля; певний час він читав і давньогрецьку етику.

Серед його учнів були відомі у наступному вчені-лікарі – брати Антоній та Мануїл Пиропули, Іоанн Панарет, Леонтій Махера [].

В цій самій престижній імператорській школі викладав також Іоанн Хортасмен – правознавець, упорядник Кодексу Діоскоридів. Крім того, Хортасмен, як вчений-енциклопедист, написав цілу низку трактатів з питань риторики, філософії, математики, астрономії, геометрії [].

З іншого боку, Іоанн був послідовним прибічником латинських (ренесансних) наукових знань і латинських дидактичних настанов. Варто також підкреслити: поступова латинізація візантійської шкільної освіти відбувалась на тлі (і в ході) палких ісихастських суперечок та гострих диспутів (що є істиною – віра чи розум?) [].

Вони, як відомо, завершилися перемогою паламітів як носіїв аскетичних чернечих ідеалів (в їх духовно-етичному прояві). В наслідок тотального поширення у столиці ісихазму докорінно змінилось інтелектуальне життя Константинополя: вчені більше не мали бажання займатися в тих умовах (паламіти їх відкрито цькували) ні наукою, ні освітою, ні просвітництвом [].

Протягом 20-х – 30-х рр. XV ст. понад дві третини вчених і педагогів залишили столицю, шукаючи притулку на Заході, здебільшого – на Апеннінському півострові. Багатьох з них радо прийняла «Республіка святого Марка» (Венеція).

Той самий Георгій Схоларій писав, оцінюючи дану ситуацію: «Сучасна наука ромеїв (на середину 40-х рр. XV ст. настільки посередня, що не знаходить послідовників. Вищій освіті, як і початковій загрожує вимирання. Якщо науки й надалі перебуватимуть у такому запустінні та недбанні, ромеї невдовзі будуть мало чим відрізнятись від варварів і не лише втратять мудрість та науки, але й не будуть знати власну мову. Я сам перетворююсь на немічного каліку, на хвору людину, котра змушена надавати допомогу ще важче хворим особам через відсутність лікаря ...

Натомість на Заході все зовсім інакше. Латиняни добре ознайомлені не тільки з грецькими, а й в арабськими коментаторами Аристотеля ... На Заході титул вчителя філософії не можуть як у нас за гроші, отримати особи, котрі не вивчили досконально всі твори Аристотеля й усі трактати сучасних коментаторів Стагирита. Особливо вражає мене латинська теологія, яка із успіхом використовує на свою користь методи інших наук» [].

Незалежно від світської освіти, в Східній Римській імперії завжди (з V ст.) існувала розгалужена духовна освіта; її традиції беруть свій початок з часів становлення східної патристики (діяльності Василя Великого, Іоанна Хризостома, Кирила Александрійського). Вища школа теології при Константинопольському патріархаті, ще з часів Фотія стала найавторитетнішим учбовим закладом ромейської держави [].

Цей статус школа зберегла до кінця існування Імперії. Відновлення у столиці духовної освіти за перших Палеологів пов'язано у першу чергу з діяльністю патріарха Гермогена. Він призначив керувати закладом Мануїла Оловола – антиунійного клірика й відомого православного дидакта, котрий багато років займався коментуванням творів ранніх християнських апологетів (II-III ст.) [].

З 1353 року патріаршу духовну школу очолив Феодор Мелітеніот – авторитетний візантійський астроном і математик згідно з тогочасними джерелами, на початку XV ст. главою головного богословського закладу було призначено Йосифа Врієннія. При ньому імператорський заклад розташовувався у Студійському монастирі []. Штат викладачів на 1414 р. нараховував 30 осіб.

Останнім керівником (на посаді головного ритора) школи був Матфей Камаріот. Він виконував свої обов'язки з 1445 по 1458 рік, спромігшись відстояти перед турецькою владою функціонування вищої духовної школи й після падіння Константинополя [].

В межах резюмуючого узагальнення важливо зазначити. Візантійська шкільна освіта – як початкова, так і вища, за врядування династії Палеологів

пережила бурхливу епоху розквіту (XIV ст.) і поступового занепаду (з 20-х рр. XV ст.).

Попри громадянські війни, придворні заколоти, соціальні потрясіння, міські повстання, політичну боротьбу, релігійні (унійні) чвари й переслідування, - ромейська шкільна освіта в особі її діячів – учителів, педагогів, дидактів, державних функціонерів – з одного боку продемонструвала здатність до реформування, інтеграції та адаптації, орієнтованої на еталонні ідеї та взірцеві образи італійського, в першу чергу – флорентійського, Ренесансу, з його новаторськими етичними пріоритетами, чуттєвими смаками і естетичними орієнтирами.

З іншого боку, імперська освітня система протягом XIV ст. сформувала власний ціннісний архетип, з потужною духовно-світоглядною домінантою, яка ґрунтувалась на комплексі мотиваційних постулатів й дидактичних доктрин, покликаних розширити обрій пізнавальних можливостей індивідууму на рівні концептуальних якісних (і сутнісних) засад та дослідницьких потенцій просвітницького характеру.

Розділ 3. Історична думка та естетичні ідеали у пізній Східноримській імперії

Є щось симптоматичне, знаменне й безвихідне в тому, що історія відродження Східної Римської імперії після її завоювання латинянами у XIII ст. була описана очевидцем подій – Георгієм Акрополітом на стільки стримано, без емоцій, без зайвого трагізму й патетики, лаконічно та підкреслено відсторонено, - немов мова йшла не про «Богообрану Імперію», а про пересічну буденну подію, пов'язану з процесом тимчасової реконсолідації колись обширних територій, що в різні епохи переходили від однієї держави до іншої [70, с. 280].

Й дійсно, почався останній історичний етап – епоха останнього злету візантійської цивілізації, її справжнім культурним відродженням перед остаточним падінням. Даний період набув особливого відображення й особливого осмислення в тогочасній ромейській історичній думці.

Головним, знаковим істориком «Палеологівського відродження» став вже згадуваний вище Георгій Пахімер; він належав до плеяди учнів Георгія Акрополіта. Уродженець Нікеї, у 1262 р. Пахімер перебирається в столицю Імперії [44, с. 377]. Тут він здобуває чудову всебічну освіту – вивчає філософію, риторiku, фізику, математику, діалектику.

Наслідуючи свого вчителя, Георгій звернувся до висвітлення історичних подій, пов'язаних з реаліями його епохи – в усій їх багатогранності та оціночній неоднозначності авторської рецепції [44, с. 377]. У підсумку Пахімер створив достатньо розлогий текст напівмемуарного (як сучасник), напівмонументально-історіографічного типу (зобширними філософськими розмірковуваннями).

В «Історії» він охоплює період з останньої третини XIII ст. – до початку 14 ст. [86, с. 131]. Пахімер, із великою кількістю подробиць і деталей, панорамно описав врядування двох перших Палеологів – батька та сина (розповідь про останні роки перебування на візантійському троні династії Ласкарисів носить характер вступної передісторії). Вчений акцентує увагу лише на тих важливих подіях, які у подальшому вплинули на добу ранніх Палеологів [].

Варто відзначити: вчитель Георгія – Великий логофет впливовий державний діяч; Акрополіт усе своє життя провів при імператорському дворі, в колі державних сановників. Пехімер у першу чергу був кліриком – духовною особою, радником патріарха й богословом-ортодоксом [].

Саме тому так багато уваги у своєму труді він приділяє церковно-політичним дискусіям, догматичним (унійним) суперечкам, конфесійному протистоянню із Римською курією та папством. Разом з тим, Пахімер – перш за все принциповий поборник ідей еллінського патріотизму, породжених пайдейєю [].

Як клірик – Георгій противник латинства і католицизму; історик мрії про відновлення візантійської геополітичної й мілітарної могутності: Імперія мусить якнайшвидше подолати внутрішню смуту, економічні негаразди, політичну опозицію і знов зайняти достойне місце на міжнародній арені й у православному світі [].

Одночасно Пахімер в усій повноті усвідомлює тотальну для Візантії загрозу, яка невблаганно насувається на неї. Він нещадно критикує слабкість бюрократичного апарату імперії, його корупційність та неефективність []. Ці

його погляди співпадають з думками Константинопольського патріарха Григорія Кіпрського (1283-1289); патріарх підтримує Пахімера у поновленні більшості державних освітніх програм [].

Не менш важливо відзначити, що Пахімер у візантійській історіографії перший гуманіст і просвітитель. Крім «Історії», він написав багато філософських риторичних і юридично-правових трактатів. Прикладом може слугувати знаменитий опус вченого – «Накидок філософії Аристотеля» [13], або так само популярний «Звід чотирьох предметів: арифметики, музики, геометрії та астрономії» [12].

У своїх трактатах історик, палкий шанувальник Гомера, також органічно використовує образи й персонажі давньогрецької міфології (до нього на це не наважувався жоден ромейський письменник) та космогонії []. Його другий улюблений античний автор – Гесіод, котрого історик неодноразово цитує у своїх працях.

У Пахімера просторово-часові орієнтації вдало «фарбуються» у тони ахейської архаїки: античні категорії «передвизначення», «фатуму» займають провідне місце у світоглядній системі історика, наповнюючи авторські тексти елліністичним світоглядними компонентами [].

Послідовним втіленням принципів гуманістичних тенденцій в історіографії пізньої Візантії, на думку сучасних дослідників є знаменита фундаментальна «Ромейська історія» видатного вченого, філософа, ерудита й енциклопедиста – Никифора Григори. Він – уродженець Іраклеї Понтійської; логіку та риторику вивчав у столичній школі – у патріарха Іоанна Гліки, а філософію й астрономію – у Феодора Метохіта [].

В 28 років Григора опинився у вирії бурхливого інтелектуального та релігійно-політичного життя Константинополя, увійшовши в коло друзів і фаворитів імператора Андроніка II. Василевс цінив Никифора за гострий розум та обширні знання.

Ролі (функції й обов'язки) у Никифора при дворі були різні – радник, посол, вчитель, ритор, «співрозмовник». За наступника – Андроніка III,

історик набуває статусу богослова і бере активну участь у догматичних дебатах та антилатинській полеміці (в контексті «схизматичних» подій 1054 р.) [].

Зі зміною політичної ситуації в Імперії після узурпації влади Іоанном Кантакузином, Григор зазнав ув'язнення в монастирі Хори, де перебував до правління Іоанна 5 (1354 р.) []. В останні роки життя Никифор боровся, (хоча й не дуже жваво) з поступово перемагаючими паламітами і їхніми богословськими поглядами. Дискутував він (через листування) і з вже колишнім імператором Кантакузином (Іоанн теж став ченцем й осів у монастирі) [].

Як історик та філософ Никифор Григора завжди бу прихильником і шанувальником Платона, на відміну від Пахімера – послідовника ідній та концептів Аристотеля. З цих (платонівських) позицій «еллінського класицизму» Никифор залишався противником зближення Візантійської держави із Західною Церквою (він був палким захисником цезаропапізму, і не визнавав теологічно модель папоцезаризму) [70, с. 282].

Для Григори підписання 1274 р. Ліонської унії та її наслідки для ромеїв – національна трагедія; його філософський номіналізм, разом з тим, не відчував себе комфортно у «єднанні» з містикою православного (афонського) чернецтва. Антиїсихазм вченого, таким чином, виявляє не лише церковно-політичні, а й глибинні, протирічні філософсько-гносеологічні корні [70, с. 282]. Тому Григор-історик – ідейно-світоглядний ворог святителя Григорія Палами.

Якщо в оцінці значимості (ваги) історії Акрополіт підкреслював значною мірою необхідність об'єктивного (неупередженого) викладу послідовного ходу подій з їх раціоналістичним осмисленням (у контексті вимог діалектики), а Пахімер зі свого боку сприймав історію як свого роду «Вищий суд» й джерело єдиної Істини в оцінці реалізованих людьми «діянь» (вчинків), - то Григора чітко та послідовно виділяє (і як філосо-платонік

конкретизовано обґрунтовує) моральну або етичну концепції історії: вона – «живий голос, який постійно говорить з нами [28, с. 54]».

Отже, для Никифори Григори історія (в її елліністичному сприйнятті й тлумаченні) – хранительниця минулого, безпристрасна наставниця у житті, котра дозволяє передбачати і майбутнє [28, с. 57-58], а історик – це «пророк, який на підставі здійсненого інтуїтивно вгадує те, що попереду має відбутись [28, с. 60].

Гуманістичність Григори як історика полягає в тому, що історія для нього – свого роду «літопис дій (вчинків) та жестів (проявів) людського розуму» (в наш час – вимір «інтелектуальної історії», де розглядаються людські ідеї та ідеали) [29, с. 134-135].

В означеному «методичному контексті» вчений у своєму історичному труді не випадково й неодноразово відтворює (цитує) тексти теологічних опусів, подає духовно-полемічні та етичні діалоги, суто філософські роздуми, розлогі й дещо завуальовані судження персонажів, що несуть в собі функцію «віддзеркалення діянь» реальних історичних героїв [29, с. 141].

Певний елемент мемуарності, який є текстуальною та смисловою (якоюсь мірою – навіть сенсовою) складовою праці Григори (особливо – її друга частина), дещо нівелює стрижневу історичну канву, подану автором зі значними фактологічними подробицями.

У своєму труді історик так само гостро полемізує з релігійними поглядами, котрі містяться (фігурують) у знаковій паламітській книзі – «Церковній історії» Никифора Калліста Ксанфопула (останній – непримиренний ісихаст) [].

Характеризуючи «Ромейську історію» Григори, також варто додати: в ній автор багато уваги приділяє календарно астрономічним питанням. Зокрема, історик напряду пов'язує небесні знамення з людськими долями, відсилаючи читача до античних топосів та алюзій [].

Природно, що в цілому Григора відштовхується у своєму «історизмі» від примату «Божественного Проведіння» («Пронії»), «Гніву Господнього» й

«посмертного Воздаяння». Однак, він виступає принциповим противником (і гострим критиком) концепції «самодовільності» (тобто не контрольованості) долі (або ж «планіди»), яка випадково передвизначає людські вчинки [70, с. 284-285].

Здатність Промисла проникати у майбутнє не передвизначає нав'язування Всевишнім тих чи інших дій, у тому числі – негативних (зло не може «зходити» від Бога) [30, с. 207-208]. Разом з тим, соціальні погляди вченого далекі від оптимізму: держава для нього труп («кадавр»), на який накидуються, суперничаючи, вороги – османи.

Проте, сам Никифор є прихильником оптимізму. Він із переконаністю пише: «Не менше хвалю я саму епоху за те, що, подібно будь-якому жорстокому кату, все навколишнє привівши до безладу, вона, тим не менш, дала нам людей, які, мовчки або висловлюючись, допоможуть полегшити положення у державі [30, с. 243].

Григора, як бачимо, добре розуміє, що у переламну епоху в житті соціуму відбувається активізація інтелектуальної діяльності її громадян, спостерігається їхня згуртованість, розквітає наука, культура, освіта й просвітництво.

З іншого боку, Григора симптоматично акцентує: «У світі немає нічого постійного, усталеного й стійкого, і що справи людські, за Платоном, це лише іграшка в руках Бога, і у своєму русі – в гору та вниз – вони спрямовують свій повністю неосяжний (для історика) біг» [29, с. 285].

Констатуючи «нестабільність» людських долей, історик, проте, переконаний у постійній можливості перемін (трансформацій) на краще в умовах «нескінченного змішання речей», коли тому, хто «потрапив у гущину бідувань, необхідно бути стійким, спираючись на розум» [29, с. 298].

Тим не менш, наявний у автора (в його судженнях) індетермінізм людської волі обмежується ним (самим автором) передвизначеним загальним ходом світових подій; втручання окремого індивідууму, з точки зору вченого,

може бути ефективним (дієвим) тільки за сприятливого збігу обставин [29, с. 317-318].

Якщо Пахімер доволі важко й неохоче сприймає принципи свободи дій людини у житті та соціумі, Григора, напротивагу, переконливо розвиває гуманістичну тезу про силу розуму людини, про її потужний інтелект, здатний до діяльності, котра може покращити умови життя і особистості, і суспільства, в якому вона перебуває [29, с. 360-361]. Як підкреслює А. Каждан: «Образна система Григори тісно пов'язана з його провіденціалістичною концепцією історії, з його історичним антидетермінізмом» [64, с. 14].

Головним науковим опонентом Григори був, як відомо, Іоанн Кантакузин. Обидва у своїх творах демонстрували майже протилежні точки зору на історичні процеси й філософські принципи (підходи) в їх осмисленні. Кантакузин у першу чергу – полеміст та ідеолог, Григора – філософ-дидактик й «поміркований» фаталіст з містичним «відтінком» [].

Представник заможного столичного аристократичного клану землевласників (магнатів), – у юні роки Іоанн отримав непогану військову освіту (вчився на стратіга). Кантакузин, розпочавши державну кар'єру, порівняно швидко дійшов до посади великого доместика (губернатора провінції) [].

У боротьбі між Андроніком II та Андроніком III він підтримав останнього (в цій ситуації дружба між майбутніми істориками завершилась). Далі Іоанн шість років вів (як заколотник) безперервну громадянську війну за владу і престол, й переміг.

Ще одна колізія в його яскравій та багатій на події біографії – збройне повстання населення (у тому числі й жителів столиці), зрада фаворитів, втрата ромейського трону, ув'язнення, постриг, тривалі мандри по монастирях Афону й Пелопоннесу [].

Як історик Кантакузин, не будучи оригінальним науковцем, традиційно проголошував принцип «істини», з претензією на об'єктивність. Однак,

колишній василевс був на практиці позбавлений і аристотелівського об'єктивного раціоналізму, і гуманістичної оціночної врівноваженості (у судженнях), притаманної Никифору [70, с. 286].

В дійсності Кантакузин демонстрував доволі грубий «мемуарний» суб'єктивізм. У своєму труді автор зосереджений лише на собі, своїх вчинках, своїх думках і воліннях. Його егоцентризм нічим не прихований. Талант літературного стиліста у Іоанна відсутній; текстологи виділили у Кантакузина найбільш вживані ним в «Історії» слова та вирази, це – користь, прибуток, грошовий зиск, страх, омана, зрада [].

Тим не менш, у своїх історичних студіях Кантакузин намагається слідувати Фукидиду, «позичаючи» у нього цілі описові епізоди. Прикладом може слугувати розповідь автора про чуму 1348 р. Цікавою є думка (твердження) історика про те, що «пружиною» (причиною) багатьох історичних подій та політичних рухів – заколотів, повстань, переворотів, - і є людська заздрість [23, с. 55].

В трактаті часто фігурують слова як «населення», «натовп», «збіговисько», «загал», «угруповання». Проте, у автора вони позбавлені конкретики, контексту, значимості (ваги) з точки зору пояснення більшості згадуваних у тексті мотиваційних причин, передумов, спонукуючих чинників [].

Тим не менш, Кантакузин характеризує абстрактні терміни – «народ», «рух», «маси», «населення» як вагому «рушійну силу» історії. У порівнянні з творами візантійської історичної думки XI – початку XIII ст. (Михаїл Пселл, Євстафій, Микита Хоніат), де увага вчених акцентується на особистостях, «Історія» Кантакузина відкриває новий етап у соціально-політичній конкретизації категорії «народ» («народні маси»); тобто, певна «соціологізація» історичного мислення стає новаторським набутком візантійського історизму 14 ст. [70, с. 287].

Як прибічник ісихазму, Іоанн виправдовує релігійну політику паламітів. Одночасно він висвітлює і ту загальну, всеохоплюючу релігійно-

політичну кризу, в котру невпинно втягувалась Ромейська імперія у XIV ст. [88, с. 175]. Оцінюючи історичний опус Кантакузина і порівнюючи його з іншими подібними трактатами тієї епохи, можна відзначити його унікальність і незвичність.

Авторський неприхований суб'єктивізм полягає в мистецтві поставити в центр розповіді самого автора; його «гомогенність» - в майстерному «пристосуванні» матеріалу під конкретизовану провідну ідею. Усе в тексті слугує (підпорядковується) ключовій ідеї: переконати читача у щирості, відвертості, неупередженості, добрих намірах автора [88, с. 175].

З точки зору візантійського гуманізму історичний трактат Кантакузина являє собою ще одну «еманацію» (образне втілення) цього архетипного явища як відображення епохи ромейської системної кризи, кризи економічного, суспільного, культурного, політичного та релігійного розвитку «трагічного XIV століття», коли імперія до кінця виявила свою неспроможність її зупинити [70, с. 288-289].

Історична думка доби Палеологів також представлена ще одним напрямком – історико-географічним; цей напрямок для візантійських наукових знань був новим. Першим трактатом став опис Ласкарісом Кананом своєї подорожі у 1438-1439 рр. до країн Скандинавії та Прибалтики, другим – «Опис у віршах ієрусалимських Господніх Чудес та достоменностей, складений ефеським протонотарієм Пердікою» [31].

На межі XIV-XV ст. характер і тематика ромейської історіографії суттєво трансформуються; освіта й просвітницький процес теж уповільнюють свій дієвий поступ. Разом з тим, перша третина XV ст. позначена різким зменшенням історіописання як такого. Більшість історичних трудів тієї доби була написана вже після падіння Константинополя і автори, звісно, вже враховували фактор трагічної катастрофи, що мав значні геополітичні наслідки [].

Отже, усвідомлення причин та наслідків означеної сумної для християнського світу події стало головним завданням візантійської

історіографії. Свою дослідницьку увагу історики зосереджували головним чином на актуальних політичних та церковних проблемах (в контексті тотальної османської інвазії) [].

Крім великих історичних трудів – Дуки, Критовула, Сфрандзі, Халкоконділа, в історичній літературі пізньої Візантії існують і локальні хроніки, присвячені – облозі Константинополя армією Мурада II (Іоанн Канан), захопленню турками Фессалоніки (Іоанн Анагност), Ферраро-Флорентійському собору 1438-1439 рр. (Сільвестр Сиропул) й падінню ромейської столиці [].

Потрібно підкреслити: всі візантійські історичні твори 30-х – 60-х рр. XV ст. – як локальні, так і панорамні, - обов'язково приділяють увагу історії османської державності. Візантійці трактують її у залежності від власної політичної орієнтації: одні описують тріумфальну мілітарно-завойовницьку ходу турків теренами Європи та Азії, інші – у вигляді ланцюгу трагічних (фатальних) катаклізмів, що охопили християнські народи і держави Південно-Східної Європи [].

На відміну від своїх попередників, ця генерація ромейських істориків вже не була пов'язана зі столичними літературними та інтелектуально-просвітницькими салонами й гуртками – «театрами». Нове покоління хроністів за поодинокими виключеннями вже не демонструвало схильності до філософських розмірковувань, теологічної полеміки, духовно-етичних альянсів [].

Найчастіше вони – вихідці з імперської периферії, представники дрібної служилої знаті чи купецтва. Такі історики зазвичай брали активну участь у політичному й релігійному житті автономних ромейських провінцій і, природно, були співпричетні більшості тогочасних історичних подій [70, с. 289-290].

На їхніх очах поступово втрачалися усталені православні духовно-світоглядні цінності. Як наслідок – їх свідомість теж ламалася й руйнувалася. Тому, у своїх історичних трактатах вони починають демонструвати

полемічність, етичну неоднозначність, певну соціальну заангажованість, однобічність у трактуванні глобальних доленосних подій, поверхневість аналітичних суджень [1].

У даному відношенні симптоматичним пам'ятником історичної думки першої половини XV ст. є «Історія» Дуки – малоазійського грека з Ефеса, який більшу частину свого життя провів при дворі італійської аристократії генуезького «підданства» (тобто, громадян «Республіки Святого Георгія»), правителів й намісників острова Лесбос [1].

Дука майже двадцять років виконував обов'язки секретаря-перекладача та дипломата. Його дід служив у еміра Айдіна, сам майбутній історик – у керманіча Нової Фокеї Джованні Адорно, а згодом – у володарів Лесбосу, родини Гаттелузі [1].

Тема праці Дуки – історія завоювання турками ромейських земель і боротьба із сарацинами населенням Південної й Центральної Європи. Події автором подаються (описуються) у хронологічній послідовності з 1341 по 1462 рік. Свій труд Дука завершив у 1455 р., але згодом дописав ще один – додатковий розділ, де описав подальшу (після взяття Константинополя) османську інвазію на Балкани, у Передню Азію, на острови Егейського моря [1].

Дука, як автор, виступає в ролі сучасника та очевидця. Через весь твір проходить головна думка історика – Візантія 40-х рр. була приречена на загибель. Разом з тим, автор намагається з'ясувати причини цього нещастя і вказує на зраду більшості тих, хто уособлював при останніх Палеологах національну еліту – жадібну, аморальну, брехливу, безпринципну, корумповану, підступну [1].

Текст «Історії» також насичений (крім біблійних цитувань) міфологічними «вкрапленнями», порівняннями, емоційними враженнями й коментарями, однак без зайвих стилістичних прикрас [1]. Дука, для загострення (посилення) власних суджень, міркувань та оцінок навіть

використовує у тексті прислів'я, каламбури, афоризми, дотепності з долею неприхованої авторської іронії та самоіронії [70, с. 91].

Географічний ареал його опусу – держави Середземноморського узбережжя, південний схід Європи, терени Малої Азії; декілька разів Дука згадує країни Північної та Східної Європи, кавказькі та середньоазійські землі [].

Достатньо об'єктивно оцінюючи міжнародне та внутрішнє становище Візантійської імперії, хроніст висловлює сумну думку, що єдиний реальний шанс врятувати ситуацію – це укласти союз із Заходом; політичні мотиви і переваги у нього виправдовуються вимушеним латинофільством [].

Визнання можливості раціональними методами впливати на хід подій, переконання в тому, що людина (індивідуум) – активна дійова особа в історії, - відрізняло світогляд Дуки від фаталізму паламітів, котрі радо святкували свою ідейну (доктринальну) перемогу.

Історик різко засуджує їхню зрадницько-пацифістську позицію «невтручання» [70, с. 291]. Відчуття морального занепаду суспільства, усвідомлення приреченості Імперії не викликають у Дуки есхатологічних настроїв та сподівань.

Недивлячись на те, що згідно зі «службовими обов'язками» історик змушений був відстоювати перед турками інтереси італійських морських республік, до яких він особисто ставився без теплих почуттів і пієтету, Дука, тим не менш, зберіг свою приналежність (йї конфесійну ідентичність) до візантійського світу [].

Сучасні фахівці вважають його найортодоксальнішим вченим-інтелектуалом серед усіх пізньоромейських авторів. Дуці притаманна щира повага до державних інституцій Візантії; йому імпонує симфонія Імперії та Церкви, ромейське відчуття духовної переваги перед іншими етносами, хоча на середину XV ст. воно вже об'єктивно виглядало анахронізмом та недолугістю [].

Бачення (і тлумачення) світу Дукою ґрунтується на ідеї традиційного морального упорядкування, на вірі у Божественний Промисел (як рушійну силу історії) і справедливість Всевишнього [70, с. 292]. Разом з тим, історичні факти, події та явища Дука осмислює й пояснює з суто раціоналістичних позицій.

Його «історична свідомість», однак, орієнтована на роль суб'єктивного чинника в історичному процесі; для автора переміни в «історичній долі» Візантійської імперії – справа Проведіння, але їх причини – у зіткненні земних інтересів «гріховного походження», - порушення присяги, меркантильність, аморальність, відсутність єдності, підступність, політична недалекоглядність [].

Зародки історичного прагматизму (раніше ніж у Макіавеллі, котрий народився лише 1469 р.) проявляються у Дуки не тільки в поглядах на історію як поєднання зусиль людини (особистості) та Божества, - а й при розгляді релігійних (конфесійних) питань в політичному ракурсі, етичному контексті, обережному (виваженому) ставленні до усних джерел, критичній оцінці дій індивідууму чи соціальних груп, надії на можливість (шанс) переміняти «ходу справ» зусиллями людей [].

Ще прагматичніший погляд на історію демонструє сучасник Дуки – письменник Михаїл Гермодор Критовул (1403-1468), уродженець острова Імврос. З його листів до італійського гуманіста Чіріако з Анкони (1391-1452) випливає, що цей імвріот був «тверези конформістом» [].

Він був готовий знайти порозуміння з будь-якою владою та з будь-яким урядом. Як неприхований туркофіл на службі у Мехмеда II (1451-1481) – завойовника Константинополя, Критовул у своєму історичному трактаті демонструє невиправдану й надто цинічну для вченого сервільність [].

До жанру історичних мемуарів можна віднести труд Георгія Сфрандзі. Автор демонструє глибоку обізнаність у використаному історичному матеріалі. Майбутній хроніст майже все життя провів при імператорському

дворі; у дитинстві він виховувався із Константином XI Палеологом, оскільки його дядько був вихователем малолітнього імператора [1].

При Мануїлі II Сфрандзі зробив швидку придворну кар'єру; за Константина став протовестіарієм (очільником дипломатичної служби). Коли столиця пала, він із усією родиною опинився в турецькому полоні. Дітей було страчено, проте Георгій спромігся викупитись із полону й поступити на службу до деспота Мореї – Фоми Палеолога. Останні роки життя Сфрандзі провів у жебракуванні та мандрах [1].

Як історик, Георгій – автор достатньо цинічний, з прагматичним мисленням. Його розповідь логічна послідовна, значною мірою об'єктивна, з елементами політично-релігійної кон'юнктури. Так, обґрунтовуючи (з точки зору можливих перспектив) свій «план» шлюбу Константина XI із удовою султана Мурада II – сербською княгинею Марою, Сфрандзі повністю нехтує проблемами моралі та релігії, відзначаючи, що перепони з боку Церкви легко долаються, якщо добряче заплатити архієреям [1].

Зовсім інший характер носить творчість Лаоніка Халкоконділа, найпопулярнішого ромейського історика XV ст. [70, с. 295]. Він – уродженець Афін, із заможної аристократичної сім'ї; здобув дуже якісну вищу освіту й чудово володів латиною. Молоді роки Лаонік провів у Мореї, де вивчав давньогрецьку літературу (надалі він викладав її все життя) [1].

Коли 1460 р. Пелопоннес захопили османи, Халкоконділ переїхав на Крит. Історичний літопис вченого привертає увагу своїм фактологічним діапазоном. Географічний ареал його історичного трактату теж широкий. Автор охоплює майже всі держави Європи; його твір містить також маловідому інформацію про великі торговельні міста Близького Сходу та Індії [1].

Разом з тим, свій труд він не завершив; у ньому зустрічаються лакуни, майже відсутня хронологія. Композиція опусу не структурована, матеріал подається автором у довільній формі із частими «відхиленнями». Як

виразний еллінофіл, Лаонік вірив у обов'язкову кінцеву перемогу елліністичної освіченості [].

Історичний твір в розумінні Халкоконділа належить до категорії мистецтва (а не науки), й зусилля автора спрямовані тому не стільки на правдиву (достовірну) передачу інформації, скільки на те, щоб подарувати читачеві естетичне задоволення.

Йдучи за Пахімером і Критовулом, він теж був прихильником теорії зміни «світових держав»: єгипетської, асирійської, мідійської, перської, елліністичної, римської, османської []. Як Григора і Дука, вважав, що певна трансцендентна сила керує всім ходом історії: іноді – це Бог, іноді – доля, іноді – випадок.

Разом з тим, Халкоконділ у цілому залишався байдужим до питань релігії і конфесій. Для нього Ферраро-Флорентійська унія – це політичний союз, мета якого – організація антиосманського хрестового походу []. Аспекти догматики і віри залишаються поза увагою вченого. Нарешті, в роботі Халкоконділа є зачатки історичної критики: іноді він описує різні версії однієї й тої самої події, намагаючись за принципами логіки виявити найбільш вірогідний (можливий) варіант [].

Таким чином, в руслі теоретичного узагальнення можна зазначити наступне. Для науково-культурного життя Східної Римської імперії в часи владарювання Палеологів характерною ознакою був інтенсивний розвиток (особливо – протягом XIV ст.) історичного мислення як своєрідного логічного продовження реалізації філософських ідей та політичних концептів, враховуючи важливу тогочасну освітню специфіку (на тлі процесу естетизації мислення) – історії як окремий предмет в ромейських школах не вивчалась і не викладалась.

Разом з тим візантійській історичній літературі завжди (з VI ст.) були притаманні особливі сутнісно-світоглядні ознаки: усвідомлення спорідненості (ментального зв'язку) з елліністичною культурою античності; наступництва щодо її традицій і естетичних поглядів; вшанування античної

інтелектуальної спадщини; наслідування еталонним взірцям, стрижневим ідеалам та архетипним образам. Пізньоромейські історики, порівняно із західним ренесансним гуманістичним історіописанням, – не мали потреби відкривати для себе наново античне розуміння (осмислення) історії як окремого виду мистецтв.

Ключові риси ренесансного історизму – дидактичні й просвітницькі завдання історичних опусів, діалогічність мислення (у вимірі гуманістичних постулатів), християнсько-язичницький духовно-естетичний синтез, міфологічні ремінісценції, архаїзація (штучна еллінізація) топонімів і етнонімів, – для візантійських вчених залишались традиційними елементами в їхній творчості.

Проте, на відміну від італійської наукової думки XIV-XV ст. – тогочасна ромейська історіографія так до кінця й не перейшла до розгляду змісту (та предмету) історичного розвитку з точки зору суто раціоналістичного його тлумачення та інтерпретації.

Розділ 4. Ідейні особливості й ключові духовно-світоглядні орієнтири візантійського гуманізму

Переходячи до висвітлення та аналізу феномену ромейського гуманізму, необхідно підкреслити: у першу чергу він ґрунтується на основоположних естетичних принципах, розроблених інтелектуалами та ерудитами. Всі компоненти естетичної свідомості візантійців попередніх епох містяться і у їхніх послідовників доби Палеологів [70, с. 412].

На пізній ромейській естетиці (у вимірі її гуманістичних ідей) відбилась і загальна тенденція до поляризації «розумових рухів» на ниві культури та освіти. Гуманісти кінця XIII-XIV ст. розмежували «духовні сили» між секуляристами етично-гуманістичних надбань і паламітами (останні проповідували індивідуальний шлях «містичного роблення»).

З трьох гілок естетичної свідомості (в її історичному осмисленні), котрі існували і мали поширення в IX-XII ст., актуалізованими залишились тільки дві – антикофільська (елліністична) й монастирсько-церковна [70, с. 412]. Державно-релігійна гілка через свою «поміркованість та симфонічність» у XIII ст. припинила своє існування.

Основу першого напрямку – суто елліністичного, складали високоосвічені представники ромейської аристократичної інтелігенції (вчені універсально енциклопедичного типу – полігістори, мова про яких йшла у двох попередніх розділах). Рівень ерудиції й «сума знань» стали для них самодостатнім чинником, а широка освіченість – предметом власної гордості (іноді – й пихи) [].

З кінця XIII ст. в імперських освітніх закладах зростає вивчення античних авторів – як грецьких, так і римських. Пріоритетними галузями знань стають – філософія, математика, астрономія, музика, історія, географія, медицина і право [].

Крім того активізуються контакти ромейських інтелектуалів з італійськими вченими. На цьому тлі розвивається і пропаганда знань. Наприклад, Йосиф Ракендит проголошує (в рамках агітації), що будь-хто, хто почитає його трактат про давньогрецькі науки, «без втрати часу та сил швидко здобуде необхідні йому знання з будь-якого питання, - як нові, так і перевірені часом та досвідом» []. Далі Ракендит підкреслює: його книга не залишить читача у «непорозумінні чи невігластві стосовно прекрасного і правил поклоніння красі» [].

Не можна також не згадати, що енциклопедизм – ключова тенденція антикофільського напрямку у пізньовізантійській естетиці й гуманістичних поглядах. Гуманісти XIV ст. обожнювали і насолоджувались кількістю знань, їх збиранням (колекціонуванням) систематизацією, обширним коментуванням, неодноразовим перечитуванням самих текстів (до відчуття ейфорії та екстазу) [].

Специфіка естетичної свідомості тогочасних ромейських гуманістів (й у більшості випадків – гуманітаріїв) – її філософічна спрямованість, яка, у свою чергу, ґрунтувалась на теорії гармонії та «культі слова» []. Останній, як і «естетика слова», апелював значною мірою до постулатів і законів античної риторики, поетики (як базової дисципліни), філології, діалектики, музики тощо.

Доцільно в означеному вище контексті зауважити: трактати візантійських гуманістів XIV – першої половини XV ст. найчастіше носять компілятивно-просвітницький і дидактичний характер. Зокрема, це стосується опусів, присвячених гармонії й «гармонічним вправам».

Серед авторів на цю тему – Максим Плануда, Мануїл Врієнній, Георгій Пахімер, Феодор Метохіт, багато інших. Проте, необхідно так само акцентувати: естетичні погляди античних авторів вплинули на формування архетипу візантійського гуманізму, і доволі суттєво.

Ще одна симптоматична тенденція про яку варто згадати: з останньої чверті XIII ст. відбувається налагодження науково-культурних контактів та зав'язків (на особистісному серед вчених рівні) між столицею – Константинополем, і вже згадуваною Містрою, - котра у XIV ст. перебрала на себе функцію і статус центру візантійського гуманізму в його «національних шатах» (але з домішкою античного язичництва).

Саме вже за перших трьох Палеологів «рух ідей, подібно до руху людей та майна став в імперії вільним» [110, с. 383]. Як пише сучасний грецький К. Константинідіс, «попервах Містра ще відігравала роль своєрідної філії інтелектуального життя Константинополя, але невдовзі обидва міста помінялись місцями» [112, с. 54].

Уродженцем столиці, який зв'язав своє життя із Містрою і приніс їй світову славу, був філософ Георгій Геміст. На знак глибокого шанування Платона або із конспіративною метою (як припускає І. Медведєв – щоб підписати свій антихристиянський трактат «Закони», у подальшому спалений патріархом Геннадієм [78, с. 99]) він взяв собі псевдонім Пліфон (аттична форма імені Платон).

Геміст народився 1360 р. в сім'ї протонотарія собору Святої Софії; у прихramовій початковій школі хлопчик розпочав своє навчання. Його першим вчителем став Димитрій Кидоніс [78, с. 99]. У молодому віці Георгій потрапляє у «вищий світ» столиці – світ сановників, аристократів, інтелектуалів і царедворців.

Про формування світогляду юнака цінні свідчення дає лист Георгія Схоларія до василіси (імператриці) Феодори, дружини останнього правителя Містри – Димитрія Палеолога (1449-1460). Георгій, майбутній Константинопольський патріарх, пише, що над «юнаком, ще до того, як він удосконалився в розумі, просвітництві й здатності судити про явища, до такої міри панували еллінські ідеї, що він мало переймався турботою відносно пізнання християнського вчення своїх пращурів» [78, с. 99].

Далі Схоларій констатує: «Через нестаток Божественної Благодаті й завдяки допомозі демонів, у нього посилилась схильність до постійного впадіння у заблудження, подібно до того, як це було із Юліаном та іншими апостатами (відступниками). Його (Георгія) апостасія завершилася під впливом одного єврея на ім'я Єлисей, обізнаного у тлумаченні творів Аристотеля й просякнутого філософією Аверроеса та інших арабських і перських коментаторів Аристотеля; щодо Моїсея та іудейської віри, то цим він аж ніяк не цікавився.

Саме ця людина (Єлисей) й виклала вчення Зороастра та інших юнакові, який не лише протягом тривалого часу жив у свого вчителя, а й прислужував йому, перебуваючи у нього на утриманні, оскільки той був одним із найвпливовіших при дворі варварів» [78, с. 99-100].

Декілька років Пліфон провів при дворі султанів Мурада I й Баязида I (1389-1403) в Адріанополі та Бруссі, добре вивчив арабську мову. Повернувшись до Константинополя Геміст з 1406 по 1408 рік викладав у столиці філософію, діалектику й риторику [].

Однак, через свої відкриті язичницькі погляди, за наполягання духовенства імператор Мануїл вислав молодого вченого з міста. Саме так він і опинився в Містрі. Тут, на новому місці, Пліфон, поряд із виконанням адміністративних обов'язків розвинув і свою науков-просвітницьку діяльність[].

За два роки Геміст складає екзерпти (витяги) з історичних трактатів Ксенофонта, Полібія, Діодора Сицилійського, Плутарха Херонейського,

Арріана, Прокопія, Зонари, Орозія, []. Його наступні збірки екзерптів – з галузі географії та астрономії (твори Страбона і Птолимея), природничих наук (Аристотель, Теофраст), метрики й музики (Аристоксен, Аристид, Боецій), риторики та поезики (Гермоген, Цицерон, Квінтіліан, Фрасимах, Евен Паросський) [].

Так Пліфон набував нових знань, розширював кругозір, отримував науковий досвід. Ці обширні компіляції були свого роду заготовками, допоміжним підготовчим матеріалом для його наступних фундаментальних теоретичних трактатів.

Як відомо, вершиною філософської думки Пліфона, справою усього його життя став концептуальний труд під назвою «Закони» (через заборону та спалення до наших днів від нього збереглися лише розрізнені фрагменти [79, с. 47]. Однак і те, що дійшло до сьогодення, свідчить: «Закони» були працею, якою грецька філософія не знала з античних часів; з іншого боку – це світоглядний маніфест, написаний вчителем для своїх учнів, однодумців, послідовників.

Пліфон, і це важливо підкреслити, організував у Містрі свій просвітницький гурток, з якого надалі сформувалась філософська школа [79, с. 47]. Всі учні-пліфонівці (а їх було понад 50) ділились на «зайдешніх» - ексотириків, і «своїх» - есотириків або «обраних» (останнім вчитель повністю довіряв і був з ними відвертий).

Потрапити в коло других було не так просто. До прикладу, палкий шанувальник, щирий симпатик і панегірист Пліфона – Гермонім Харитонім, так і не був зарахований філософом до лав «обраних» [120, с. 395]. На думку дослідників, пліфонівський гурток для «втаємничених» склався ще до поїздки Пліфона у 1438 р. на Апеннінський півострів. Найулюбленішими учнями видатного вченого-гуманіста стали - Віссаріон Нікейський (випускник столичної школи Мануїла Хрисококка), Матфей Камаріот (колишній вихованець Георгія Схоларія), Михайл Апостолій [54, с. 98].

Крім філософії, Пліфон у своїй школі викладав математику, логіку, етику, теологію, астрономію, геометрію, метафізику. Вчений доволі тісно контактував і з представниками вищого чиновництва Містри. Зокрема, Геміст жваво листувався з Павлом Софіаносом, Димитрієм Пепагоменом, Никофором Філадом, Іоанном Леонтарисом, стратопедархом Іоанном Франкопулом, Іоанном Докіаносом, Олексієм Філантропеном [11, с. 481].

До оточення Пліфона в Містрі входив і Іоанн Євгенік – так само відомий та авторитетний філософ-гуманіст XIV ст. Неодноразово Геміста відвідували Іоанн Аргіропул та Лаонік Халкоконділ (протягом 1446-1449 рр.). З вчителем довгі роки листувалися поважні візантійські просвітителі – Григорій Монах (автор надгробного панегірика Пліфону), Димитрій Триволіс (видатний астроном і математик) та ін. [112, с. 363].

Джерела також повідомляють, що улюбленцями Пліфона були двоє – Димитрій Рауль Кавакіс (довгі роки – його особистий секретар та повірений у справах), й Іоанн Мосх (очолив школу після смерті вчителя й довгі роки нею керував, вже при османах).

Цікаво зазначити: саме за своє «наукове язичництво й непримиренну антихристиянську релігійну позицію (в обгортці гуманізму) Пліфон неодноразово зазнавав гострої критики з боку латинських мислителів і провідних діячів італійського Відродження [94, с. 509].

Сам «пліфонівський парадокс» полягав у тому, що серед численних православних монастирів, храмів та каплиць Містри існувала напівтаємна (неофіційна) група людей, прихильників гуманітарних наук, яка складалась переважно з представників феодально-аристократичної знаті й церковно-чернечої (духовної) еліти, перед якою вчений і виступав з проповіддю свого філософського вчення, котре відверто заперечувало християнську релігію як таку [84, с. 75].

Османська інвазія розсіяла «вільнодумну» групу гуманістів Містри. Багато філософів, поетів, письменників, перекладачів перебрались на Корфу,

у Венецію, Сієну, Равенну, Мілан, на територію французької корони, де продовжили викладати ідеї Пліфона.

Переходячи до розгляду наукової спадщини Георгія Геміста Пліфона – центральної (знакової) постаті усього ромейського гуманізму, - в першу чергу необхідно виокремити і проаналізувати один ключовий аспект: за яких умов та обставин у цього пізньовізантійського мислителя сформувався саме такий, антихристиянський світогляд і власна система духовних, моральних цінностей і естетичних пріоритетів.

Сучасні візантиністи і культурологи на перший план висувають (і не безпідставно, хоча проблема продовжує залишатись дискусійною) тогочасне імперське релігійно-політичне тло: відбувся повний розгром і знищення антиісихастської «партії» (суспільної течії); перемогла духовно-світоглядна аскеза консервативного містизованого ромейського чернецтва, підтриманого й схимниками Афона [84, с.76].

Паламіти нав'язали соціуму за «попередні гріхи» (і з метою спокути) – мовчання, емоційний спокій, споглядання, моральне очищення, ментальне усамітнення й «внутрішню молитву». Крім релігійної складової ісихазм мав також і власну «політичну програму» з неприхованими владними амбіціями [84, с. 76-77].

Фундатор вчення – Григорій Палама, архієпископ Фессалонікійський, автор вчення про «шлях пізнання Бога», крім базових теологічних доктрин, розробив чіткі філософсько-світоглядні канони ісихії (священномовчання). Звісно, у порівнянні із теоретичними засадами й деклараціями італійського ренесансного гуманізму, з його чуттєво еротичною спрямованістю, культом тілесної насолоди і моральної свободи, - ісихазм справляв сумне, депресивне, гнітюче враження.

«Розвінчуючи» вчення Палами, його головний ворог – Варлаам Калабрійський, організатор церковно-релігійного руху «варлаамітів» (1337 р.), вступив у пряму конфронтацію з Церквою й чернецтвом (згодом був оголошений єретиком) [47, с. 311].

На тлі доктринальної дихотомії – «варлааміти» проти «паламітів» (євангелісти проти аскетів), Пліфон найвірогідніше відмовився сповідувати й підтримувати крайній християнський (православний) радикалізм, з його жорстокістю, непримиренністю та переслідуванням вірян за будь-яке інакодумство.

«Якщо Церква відмовилась від Милосердя, це вже не Церква», - ось твердження (і етична позиція) Пліфона [7, с. 82], після якого його шлях до язичництва і елліністичного пантеїзму не був чимось несподіваним чи необдуманим [47, 312-314).

Так само потрібно враховувати ще одну симптоматичну обставину: в ту епоху (як і до того) у Візантії не мали поширення класичні ідеї матеріалізму (філософія Демокріта). Дана особливість теж могла суттєво вплинути на вибір рішення Геміста [79, с. 68]. Отже, перемога паламізму над гуманізмом у Константинополі стала, як вже згадувалось, причиною висилки самого філософа з імперської столиці.

Як вчений-інтелектуал, ерудит та енциклопедист (у вченого є декілька десятків трактатів з юриспруденції, музики, математики, астрономії, навіть медицини), уважно ознайомившись із концепціями обох богословів, Пліфон висунув власне трактування проблеми: якщо Палама допускав можливість існування «акту Обоження» людини (її духовне злиття із Всевишнім) через особливу молитовну практику, а Варлаам наполягав, що Бог може бути пізнаний лише через Його творіння, - то вчений обґрунтував свій «особистий» доказ.

Його суть – людина шляхом ісихії (безперервної внутрішньої молитви) неспроможна «реально» увійти у єднання з Богом, оскільки вона не може Його «істинно» досягнути у собі [6, с. 52]. У підсумку, Пліфон прийшов до визнання переваг ідеалізму Платона.

Філософська система самого Геміста, природно, є теж наскрізь ідеалістична. Як і Платон, Георгій Геміст активно шукав можливість для «морального переозброєння» співвітчизників. Магістральний вектор його

пошуків – «об’єктивне знання» (майже раціональне), «особистісне щастя», універсальна громадянська добродійність (відлуння пайдейї), уніфікована суспільна мораль, гармонія «ідейних сутностей» на гуманістичній основі [79, с. 68-69].

В онтологічній «картині світу» Пліфона всі її складові є безперервним «саморозгортанням» божества; в ньому ці складові першопочатково існують в єдності. Внаслідок саморозвитку вони отримують самостійність і можуть зазнавати відмінностей [78, с. 106].

Проте, елементи раціоналізму та «розумовість», притаманні пліфонівському мисленню, його намагання дати симптоматичне визначення божеству, розкрити конкретну сутність останнього, на практиці позбавляли сакральних богів філософа-гуманіста трансцендентного і надприродного характеру [79, с. 68].

Значною мірою, весь його політеїстичний пантеон являв собою систему філософських категорій, що описують світ (на буттєвому рівні сприйняття) і виведених одна з одної згідно з дедуктивним методом (Пліфон його дотримувався неухильно) [44, с. 420].

Найбільш загальною категорією, персоніфікованою в образі Зевса, є, на думку філософа, категорія «причини усього сутнього», необхідно породжуюча за ступенями «несходячої досконалості» субстанції [6, с. 47]. Найважливішим богом в системі філософа був Посейдон, котрий мислився як «єдність», «ідея ідей», «начало, що дає форму» [6, с. 47].

Ідея матерії та множинності форм у Пліфона персоніфікована в образі Гери (водночас ці властивості їй притаманні лише потенційно, а не реально). Тільки поєднання дій Посейдона котрий дає форми конкретній реальності, й Гери, яка народжує множинність, утворює множинний світ тілесних речей, оскільки Посейдон є і причиною, і творцем («виробником») форм, а Гера – матерії [6, с. 49].

Ідею схожості й тотожності представляє, згідно з автором, Аполлон, ідею відмінності – Артеміда. Носіями ідей конкретних сутностей є діти

Посейдона. Якщо законні діти втілюють «вічні категорії», ідеї безсмертя (Геліос, Селена, Еосфор, Стілбон), - то ідеям смертних конкретних категорій відповідають його незаконні й побічні діти: демони, люди, тварини, рослини, предмети неорганічного світу [78, с. 106].

Носієм ідеї людської безсмертної душі є Плутон, а ідеї смертної людської плоті – одне з нижчих божеств у пліфонівському політеїстичному пантеоні, титаніда Кора. В ієрархії безсмертних і смертних істот людина, отже, займає середнє місце. Людська душа з'єднана із плоттю, але вічна. Пліфон визнає теорію переселення душ лише у свідомі істоти, однак, вона не діє по відношенню до безсвідомих тварин [6, с. 50].

Висвітлений і охарактеризований у розділі матеріал можна узагальнити наступним чином. В останній період своєї історії, коли в інституційних церковних надрах Візантійської імперії визріла і розвинулася криза офіційного (ортодоксального) ромейського православ'я, естетизована духовно-гуманістична думка для зміцнення вже хитких соціально-релігійних засад звертається до етичних підвалин емоційності та архетипів естетичної свідомості індивідууму, вбачаючи в них нові потенційні резерви для відродження традиційного благочестя. Предметом філософсько-історичного осмислення стає протирічний, парадоксальний та неоднозначний внутрішній світ людини.

З неабиякою силою в соціумі (його інтелектуальних колах) пролунало й поширилося питання стосовно принципового (стрижневого) антиномізму найвищих духовних сутностей (на рівні домінуючої гуманістичної парадигми) і вченим-мислителем була поставлена практична мета щодо його ліквідації. Реалізація, в межах наявної світоглядної дихотомії, імперської загально-культурної програми виявилась реалізацією неможливою, оскільки зовнішньополітична ситуація й внутрішні економічні, церковно-релігійні та владні негаразди залишались неподолані.

Разом з тим, візантійська гуманістична думка XIV – початку XV ст. накопичила достатньо потужний потенціал як на теоретичному (науковому),

так і на організаційно-практичному (освітньо-дидактичному) рівні: в усіх гуманістичних сферах була глибоко осмислена актуалізована онтологічна проблематика. Зрештою, візантійські гуманісти означеної епохи встигли виявити, обґрунтувати і розробити сутнісні ознаки й якісні характеристики таких категоріальних понять як «софійність», «соборність», «красолюбство» (філокалія).

Висновки

Узагальнюючи викладений в магістерській роботі теоретичний і фактологічний матеріал, необхідно зробити наступні висновки.

1. Пріоритетними (магістральними) напрямками у сфері наукових знань в Східній Римській імперії за правління династії Палеологів – від Михаїла VIII до Константина XI, охоплених з середини XIII ст. ренесансними тенденціями, були: філософія і філософська думка, яка розквітла у XIV ст.; політичні ідеї та політична ідеологія (найактивніша доба – правління Михаїла IX й Андроніка III); історична думка і хронографія; юриспруденція; медицина; мовознавство; природничі науки; математика та геометрія; астрономія; географія й картографія. Наукові здобутки тогочасних ромейських вчених значною мірою ґрунтувались та потенційно орієнтувались на досягнення провідних арабських мислителів.

2. Особливості розвитку візантійської шкільної освіти, базово орієнтованої на потужну теологічну складову (в межах імперської православної ортодоксії), – мають широку: культуртрегерську основу (т. зв. «Палеологівське відродження»); гуманітарну домінанту; духовно-етичне підґрунтя; традиціоналізм; догматизовану постулативність; вагому виховну роль національної ідеї; громадянські автократичні позиції; світоглядну

уніфікацію; симфонію з церковною інституцією; патріотичну доктринальність; діалектичну нівеляцію світського соціального елементу.

Така сама загальна архетипна особливість залишалась в означену епоху притаманна й візантійській вищій освіті, особливо – столичній. Її стрижневими предметними пріоритетами за Палеологів стають – силлогістика, аналітика, риторика, логіка, метафізика. Не менше уваги в учбових закладах Імперії приділялось граматиці, поезії, естетиці, математиці, геометрії, музиці, астрономії. В столичній вищій школі викладали наприкінці XIII – у XIVст. найкращі ромейські інтелектуали й дидакти.

3. Серед ключових просвітницьких тенденцій, котрі за багатьма ознаками визначали моральну симптоматику пізньовізантійського суспільства на тлі поступового поглиблення кризових явищ в Імперії, є підстави виділити найважливіші: ментальні трансформації; зародження елементів вільнодумства; полемічність філософсько-теологічних суджень; зменшення схоластичної складової; зміна ракурсу риторичних розмірковувань; зміна космологічної й космогонічної парадигми на раціоналістичне тлумачення; наближення в природничих науках до експериментальних практик; поява диспутного чинника.

Крім того: поява перших суто раціоналістичних концептів у гуманітарній галузі; поширення містичної споглядальності; піднесення аристотелізму; актуалізація ідей ісихазму (паламітства); відродження неоплатонізму; створення вчення про людину й свободу волі; індивідуалізація знання; зміцнення культу мистецтв (в дусі італійських традицій); посилення політичного цинізму (в руслі активізації дестабілізаційних процесів).

4. Характеризуючи візантійську історичну думку, доцільно зазначити, що при Палеологах вона набула рис певної відстороненості, меншої емоційності, кон'юнктурної суб'єктивності та політичної заангажованості; разом з тим – лаконічності (певної конкретизованості) у викладі матеріалу;

«імперська богообраність» як сакралізована політична передвизначеність, відійшла на задній план. У свою чергу, дидактичні конструкти, осмислені крізь призму філософського детермінізму, призвели до секуляризації мислення індивідууму (в рамках цивілізаційної стагнації) з одного боку, а з іншого – сприяли духовній емансипації особистості (в її світському прояві).

Так само ромейські дидактичні конструкти другої половини XIV – першої половини XV ст. відчутно тяжіли до реабілітації язичницької (греко-римської) науки й культури, і відродження «класичної давнини» в її еталонних мистецьких взірцях. З означених симптоматичних реалій органічно «впливали» нові естетичні ідеали з новими сутнісними ознаками. Вони, зокрема, знайшли своє відображення у «розумовій поляризації» суджень (міркувань), індивідуалізації шляху містичних практик, метою яких було духовне самовдосконалення й самозанурення (самопізнання) людини для досягнення нею «Божественної досконалості».

5. Аналіз багатогранної ідейної специфіки, різнопланових світоглядних доктрин і духовних настанов, що мали авторитетність у ромейському соціумі, особливо – серед представників інтелектуальної еліти за Палеологів, дає підстави стверджувати: візантійський цивілізаційний вимір у контексті загальнодержавного освітнього процесу мав потенційну впливову силу, в основі породжену ісихастським рухом. Відштовхуючись від бібліофільських орієнтирів і євангельського канону, – ромейська імперська «ідейність» мала на меті (і в цьому її специфіка) програму комплексної реалізації глобальної стратегічної цілі – візантинізації сусідніх народів і держав (у геополітичному і культрегерському сенсі).

Візантійська «ідейність» самими ромейськими інтелектуалами XIV ст. розумілась як «досконале Благочестя» (провідна ціннісна категорія), «пізнання Істини» (якісна категорія), «піднесення над марнотністю Буття» (мотиваційно-спонукуюча категорія). Основу візантійських духовно-виховних настанов складають такі компоненти: внутрішня досконалість; позитивна емоційність; етичний універсалізм; гармонія із зовнішнім

(оточуючим) середовищем; інтелектуальність. Світоглядні доктрини виокремленої епохи своїм просвітницьким вектором були спрямовані на утвердження образів та ідеалів еллінізму, критично-умиротворене сприйняття більшості тогочасних життєвих (побутових) і політичних реалій, очищення свідомості (власного «Я») від гріховних алузій.

6. Сутнісна основа ромейського гуманізму, на відміну від італійського, має низку власних особливостей. Зокрема, це – світоглядна парадоксальність, основоположний філософізм, античний (давньогрецький) традиціоналізм, ідейна (творча) обмеженість (у її світському прояві) та духовна «вторинність», релігійна дидактичність, просвітницька інтенсивність, архетипна елліністична образність, споглядальна інтровертність, людяність, іконографічний «антиеротизм», діалектичність, метафізичність, широка (панорамна) естетичність, ментальний фаталізм і глибинний психологізм.

З іншого боку, образна спрямованість візантійського гуманізму характеризується наявністю магістрального вектору – емоційної чуттєвості в її феноменологічному прояві. Фундаторами і «носіями» візантійського гуманізму другої половини XIII й першої половини XV ст. були – Феодор Метохіт, Віссаріон Нікейський, Никифор Григора, Георгій Геміст Пліфон (центральна постать), Димитрій Кидоніс, Никифор Хумн, Варлаам Калабрійський, Григорій Палама, Миколай Кавасила.

7. Якісна складова візантійської виховної компоненти на рівні симптоматики та відповідних оціночних критеріїв визначається такими характерними рисами як – ригоризм, символізм, «розумовість», духовна екзальтація, теологічність, світоглядна дихотомність, настановча регламентаційність, соціоцентрованість, знаковість (богословська знаменність), містизованість, «буттєва консолідованість», суб'єктивована сакральність.

Разом з тим, феноменологія ромейського виховання у добу Палеологів перебувала у «фокусі» гуманістичних пріоритетів, розроблених плеядою інтелектуалів – Георгієм Акрополитом, Григорієм Кіпрським, Геннадієм

Схоларієм. Пізньовізантійські педагогічні правила, норми і традиції розробляли, реформували й розвивали такі мислителі-гуманісти як Максим Плануд, Мануїл Мосхопул, Фома Магістр, Димитрій Трикліній, Іоанн Гліка, Мануїл Хрисолор, Михаїл Апостолій. З іншого боку, ромейська освіта і педагогіка в останній період свого існування продемонстрували завуальовану схильність до егоцентричної самообмеженості.

Зрештою, саме у пізньовізантійську епоху відбулась послідовна просвітницька еллінізація поглядів та уявлень більшості провідних ромейських гуманістів-інтелектуалів за всіма найсуттєвішими світоглядними питаннями.

Згідно зі своїми поглядами, вони воліли здійснити: еллінізацію державного культу, у своїх крайніх формах передбачаючи заміну культу християнського тринітарного Бога – Ісуса-Спасителя, культом Зевса-Пантократора (вседержителя); еллінізацію основоположних політичних доктрин, з відмовою монарха від офіційного титулу василевса; реабілітацію етнічного, початкового значення самого поняття «еллін», коли кожний візантієць почне себе усвідомлювати саме «греком», а не «ромеем» (римлянином); демократизацію світської культури з її відмежуванням від культури духовно-релігійної; еллінізацію імперської освіти й раціоналізацію науки.

Список використаних джерел та літератури

А. Джерела

1. Византийская басня «Рассказ о четвероногих» (XIV в.) / Пер., вступ. ст. В.С. Шандровской // Византийский временник, 1956. Т.IX. С.211-254.
2. Виссарион Никейский. О природе и искусстве // Виссарион Никейский. Теологические и философские трактаты / Пер. и коммент. М. Л. Шалфеева. СПб.: Квадривиум, 2018. С. 83-104.
3. Виссарион Никейский. Против хулителей Платона // Виссарион Никейский. Теологические и философские трактаты / Пер. и коммент. М. Л. Шалфеева. СПб.: Квадривиум, 2018. С. 215-240.
4. Георгий Гемист Плифон. О законах / Пер. И.П. Медведева //Медведев И.П. Мистра. Очерки истории и культуры поздневизантийского города. Л.: Наука, 1973. С. 140-155.
5. Георгий Гемист Плифон. Речи о реформах / Пер., вступ. ст. Б.Т. Горянова // Византийский временник, 1953. Т.VI. С. 397-414.
6. Георгий Гемист Плифон. О том, чем различаются Аристотель и Платон / Пер. Т. Сениной // Альфа и Омега, 2016. № 34. С. 48-62.

7. Григорий Палама. Гомилии // Св. Григорий Палама. Трактаты / Пер. архим. Нектария (Яшунского). Краснодар: ТБС, 2007. С. 71-96.
8. Григорий Палама. Триады в защиту священнобезмолвствующих / Пер. архим. Нектария (Яшунского). М.: Путь с Востока, 1996. 521 с.
9. Георгий Сфрандзи. Хроника / Предисл., пер. и прим. Е.Д. Джагацпаняна // Кавказ и Византия. Ереван: Арм. АН, 1987. Т.5. С.156-261.
10. Георгий Пахимер. История о Михаиле и Андронике Палеологах. Тридцать книг / Пер. М.Л. Шалфеева: В 2-х т. СПб.: Тип-ия Департамента уделов при СПбДА, 1862. Т.1. Царствование Михаила Палеолога. XXV, 526 с.
11. Георгий Пахимер. История о Михаиле и Андронике Палеологах. Тридцать книг / Пер. М. Л. Шалфеева: В 2-х т. СПб.: Тип-ия Департамента уделов при СПбДА, 1862. Т.2. Царствование Андроника Палеолога. XIV, 484 с.
12. Георгий Пахимер. Свод четырёх предметов: арифметики, музыки, геометрии и астрономии // Георгий Пахимер. Сочинения / Пер. Г. М. Прохорова. СПб.: Квадривиум, 2021. С. 32-275.
13. Георгий Пахимер. набросок философии Аристотеля // Георгий Пахимер. Сочинения / Пер. Г.М. Прохорова. СПб.: Квадривиум, 2021. С. 278-545.
14. Георгий Акрополит. История / Пер., вступ. ст. и коммент. П.И. Жаворонкова. СПб.: Алетейя, 2005. 416 с.
15. Георгий Козин. Деяния церковные и гражданские от РХ до половины XV столетия / Пер. И. Иванова. СПб.: СПбГУ, 218. 344 с.
16. Григорий II Кипрский. Панегирик Михаилу VIII / Пер. И. Троицкого // Христианское Чтение, 1885. № 3. С. 25-34.
17. Григорий II Кипрский. Панегирик Андронику II / Пер. И. Троицкого // Христианское Чтение, 1885. № 5. С. 81-95.

18. Григорий II Кипрский. Автобиография / Троицкий И.Е. Автобиография Григория Кипрского, патриарха Константинопольского // Христианское Чтение, 1870. № 7. С. 164-177.
19. Горянов Б.Т. Неизданный анонимный византийский хронограф XIV в. // Византийский временник, 1949. Т. II. С. 276-293.
20. Дука. История (отрывок) // Византийские историки Дука, Сфрандзи, Критовул, Лаоник Халкокондил о взятии Константинополя турками / Пер., предисл. А.С. Степанова и Е. Б. Веселаго // Византийский временник, 1953. Т. VII. С. 385-430.
21. Димитрий Кидонис. Послание к Иоанну V Палеологу / Пер. М. А. Поляковской // Поляковская М. А. Портреты византийских интеллектуалов. Екатеринбург: УГУ, 1992. С. 211-239.
22. Димитрий Кидонис. Слово о пренебрежении к смерти / Пер. М. А. Поляковской // Поляковская М. А. Портреты византийских интеллектуалов. Екатеринбург: УГУ, 1992. С. 240-275.
23. Иоанн Кантакузин. История // Иоанн Кантакузин. Беседа с папским легатом, Диалог с иудеем и другие сочинения / Пер. Г.М. Прохорова. СПб.: Алетейя, 1997. С. 43-105.
24. Литаврин Г.Г. Византийский медицинский трактат XIII-XIV вв. // Византийский временник, 1971. Т. 31. С. 249-301.
25. Михаил Палеолог. Автобиография императора Михаила Палеолога и отрывок из Устава, данного им монастырю Св. Димитрия / Пер. И. Троицкого // Христианское Чтение, 1885. № 6. С. 135-160.
26. Михаил Палеолог. Простагма / Пер. И. Троицкого // Христианское Чтение, 1887. № 8. С. 93-112.
27. Николай Кавасила. Семь слов о жизни во Христе // Николай Кавасила. Христос, Церковь, Богородица. М.: Изд-во храма святой мученицы Татианы, 2002. С. 47-64.

28. Никифор Григора. История ромеев / Пер. Р.В. Яшунского: В 3-х т. СПб.: Квадривиум, 2013. Т.1. Кн. I-XI. XLII, 438 с.
29. Никифор Григора. История ромеев / Пер. Р.В. Яшунского: В 3-х т. СПб.: Квадривиум, 2014. Т.2. Кн. XII-XXIV. VIII, 496с.
30. Никифор Григора. История ромеев / Пер. Р.В. Яшунского: В 3-х т. СПб.: Квадривиум, 2016. Т.3. Кн. XXIV-XXXVII. X, 502с.
31. Описание в стихах иерусалимских Господних Чудес и достопримечательностей, составленное эфесским протонотарием Пердикою XIV века / Пер. Г.С. Дестуниса // Православный Палестинский сборник, 1890. Т. X. Вып. 2. С.12-20.
32. Прохоров Г.М. Публицистика Иоанна Кантакузина 1367-1371 гг. // Византийский временник, 1968. Т. XXIX. С. 318-341.
33. Сказания Епифания Мниха о пути к Иерусалиму / Пер. архим. Леонида // Православный Палестинский сборник, 1887. Т. V. Вып. 3. С.1-6.
34. Фома (Феодул) Магистр. Об императорской власти / Пер. И. Троицкого // Христианское Чтение, 1868. № 2. С. 142-170.
35. Фома (Феодул) Магистр. О государстве / Пер. И. Троицкого // Христианское Чтение, 1868. № 4. С. 161-188.
36. Шангин М. А. Ямбическая поэма Иоанна Каматира «О круге Зодиака» по академической рукописи // Известия АН СССР, 1927. Сер. 6. Т. 21. С. 425-432.
37. Ducas. The Historians Doucas and Phrantzes / Ed. by W. Miller // Journal of Hellenic Studies, 1926. № 46. P. 61-140.
38. Laonikos Chalkokondyles. The Last Athenian Historian / Ed. by W. Miller // Journal of Hellenic Studies, 1922. № 42. P. 14-125.

Б. Література

39. Асмус В.В., прот. Святитель Григорий Палама и императорская власть // Богословский сборник, 2003. Вып. XI. С. 137-157.
40. Алексий, еп. Византийские церковные мистики XIV века: Преп. Григорий Палама, Николай Кавасила и Преп. Григорий Синаит. Казань: КазДА, 1906. XXVII, 482 с.
41. Балух В.О. Візантологія. Чернівці: Книги XXI, 2006. 606 с.
42. Барабанов Н.Д. Константинопольский патриарх Афанасий I о недугах византийского общества на рубеже XIII-XIV вв. // Античная древность и средние века, 1971. Т. 7. С. 45-61.
43. Барвинок В.И. Никифор Влеммид и его сочинения. К.: КДА, 1911. XVI, 324 с.
44. Васильев А.А. История Византийской империи: В 2-х т. СПб.: Алетейя, 1998. Т.2. 532 с.
45. Васильев А. А. Ласкарь Канан, византийский путешественник XV в. По Северной Европе и в Исландию. Харьков: Тип-ия А. Брума, 1914. XXI, 287 с.
46. Величко А.М. История византийских императоров: В 5-ти т. М.: ФИВ, 2010. Т.V. 520 с.
47. Васина М.В. Спор Варлаама Калабрийского со Св. Григорием Паламой о Боговидении // Начало, 1990. № 8. С. 248-452.
48. Веселаго Е.Б. Историческое сочинение Лаоника Халкокондила // Византийский временник, 1957. Т. XII. С. 201-210.
49. Веселаго Е. Б. Еще раз о Лаонике Халкокондиле и его историческом труде // Византийский временник, 1958. Т.XIV. С. 190-198.
50. Веселаго Е. Б. К вопросу об общественно-политических взглядах и мировоззрении византийского историка XV в. Лаоника Халкокондила // Вестник МГУ. Сер. 8. История. 1960. Т.IX. С.43-49.
51. Василий (Кривошеин), монах. Аскетическое богословское учение Св. Григория Паламы // SeminariumKondakovianum, 1936. Т.8. С. 112-130.

52. Герцберг Г. Ф. История Византии. М.: Сибирская звонница, 2012. 674 с.
53. Греку В. К вопросу о биографии и историческом труде Лаоника Халкокондила // Византийский временник, 1958. Т. XIII. С.199-208.
54. Гукова С. Н. К вопросу об источниках географического трактата Плифона // Византийский временник, 1983. Т.44. С. 91-104.
55. Гиббон Э. Закат и падение Римской империи: В 7-ми т. М.: Терра, 2008. Т.VII. 605 с.
56. Гийу А. Византийская цивилизация. Новосибирск: У-Фактория, 2005. 576 с.
57. Диль Ш. История Византийской империи. М.: Госполитиздат, 1948. 208 с.
58. Досталова Р. Византийская историография (характер и формы) // Византийский временник, 1982. Т.43. С. 21-34.
59. Жаворонков П.И. Личность и творчество Георгия Акрополита // Георгий Акрополит. История. СПб.: Алетейя, 2005. С. 14-44.
60. Закржевская О.Г. Концепция патриотизма Никифора Григоры (к вопросу о «греческом патриотизме» XIV в.) // Античная древность и средние века, 1977. Вып. 14. С.85-95.
61. История Византии / Под ред. С.Д. Сказкина: В 3-х т. М.: Наука, 1967. Т.3. 476 с.
62. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С.Б. Сорочана та Л.В. Войтовича. Львів: Апріорі, 2011. 880 с.
63. Иванов С.А. Византия. М.: Слово, 2001. 248 с.
64. Каждан А. П. «Корабль в бурном море»: К вопросу о соотношении образной системы и исторических взглядов двух византийских писателей // Из истории культуры средних веков и Возрождения. М.: Наука, 1976. С. 8-20.

- 65.Красавина С.К. Политическая ориентация и исторические взгляды византийского историка XV в. Дуки // Проблемы всеобщей истории. Казань: КГУ, 1967. Т. 1. С. 261-275.
- 66.Красавина С.К. Мировоззрение и общественно-политические взгляды византийского историка Дуки // Византийский временник, 1974. Т. 34. С. 101-124.
- 67.Красиков С.В. Византийское мышление: эрудиция против креативности? (Никифор Григора и Варлаам Калабрийский) // Античная древность и средние века, 2000. Вып. 31. С.266-283.
- 68.Красиков С. В. Спор между Варлаамом Калабрийским и Григорием Паламой о соотношении веры и науки // Античная древность и средние века, 2001. Вып. 32. С. 228-238.
- 69.Курбатов Г.Л. История Византии. М.: Просвещение, 1981. 205 с.
- 70.Культура Византии. XIII – первая половина XV в. М.: Наука, 1991. 640 с.
- 71.Лебедев А. П. История Византии. М.: АНФ, 2005. 524 с.
- 72.Лемерль П. История Византии. М.: Весь мир, 2004. 244 с.
- 73.Любарский Я. Н. Михаил Пселл. Личность и творчество. М.: Наука, 1978. 403 с.
- 74.Любарский Я. Н. Критский поэт Стефан Сахликис // Византийский временник, 1959. Т. XVI. С. 71-82.
- 75.Любарский Я. Н. Михаил Пселл. Личность и мировоззрение // Византийский временник, 1969. Т. XXX. С. 73-93.
- 76.Любарский Я. Н. О жанровой и композиционной специфике «Хронографии» Михаила Пселла // Византийский временник, 1971. Т. 31. С. 23-37.
- 77.Любарский Я. Н. Пселл в отношениях с современниками (Иоанн Мавропод, Иоанн Ксифилин, Константин Лихуд) // Палестинский сборник, 1971. Вып. 23 (86). С. 125-143.

- 78.Медведев И.П. Мистра. Очерки истории и культуры поздневизантийского города. Л.: Наука, 1973. 163 с.
- 79.Медведев И. П. Византийский гуманизм XIV-XV вв. Л.: Наука, 1976. 255 с.
- 80.Медведев И.П. Правовое образование в Византии как компонент городской культуры // Городская культура: Средневековые и начало Нового времени. Л.: Наука, 1986. С. 23-34.
- 81.Норвич Дж. История Византии. М.: АСТ, 2010. 542 с.
- 82.Острогорський Г. Історія Візантії. Л.: Літопис, 2002. 558 с.
- 83.Прохоров Г. М. К истории литургической поэзии: гимны и молитвы патриарха Филофея Коккиниса // История жанров в русской литературе X-XVII вв. Л.: ЛГУ, 1972. С. 118-136.
- 84.Поляковская М.А. Портреты византийских интеллектуалов. СПб.: СПбГУ, 1998. 362 с.
- 85.Поляковская М.А. О памфлете Николая Кавасилы // Античная древность и средние века, 1971. Вып. 7. С. 148-161.
- 86.Поляковская М. А. Общественно-политическая мысль Византии (40-е – 60-е годы XIV в.). Свердловск: СГУ, 1981. 248 с.
- 87.Поляковская М. А. Политические идеалы византийской интеллигенции середины XIV в. (Николай Кавасила) // Античная древность и средние века, 1975. Т. 12. С. 104-116.
- 88.Поляковская М. А. Димитрий Кидонис и Иоанн Кантакузин: «К вопросу о политической концепции середины XIV в.» // Византийский временник, 1980. Т. 41. С. 173-182.
- 89.Поляковская М. А. «Апология I» Димитрия Кидониса как памятник общественной мысли XIV в. // Общественное сознание на Балканах в средние века. Калинин: КПИ, 1982. С. 20-37.
- 90.Поляковская М. А. Понимание патриотизма Димитрием Кидонисом // Античная древность и средние века, 1980. Вып. 17. С. 45-52.

- 91.Сорочан С. Б. Византийская империя. Харьков: Книжный клуб, 2022. 359 с.
- 92.Сырку П.А. Житие Григория Синаита. СПб.: СПбДА, 1909. 88 с.
- 93.Степовик Д. Візантологія. Івано-Франківськ: ІФТА, 2002. 254 с.
- 94.Успенский Ф. И. История Византийской империи:В 3-х т. (4 кн.). М.: Мысль, 1998. Т.3. 605 с.
- 95.Удальцова З.В. Византийский историк Критовул о южных славянах // Византийский временник, 1951. Т.41. С. 91-104.
- 96.Удальцова З.В. Жизнь и деятельность Виссариона Никейского // Византийский временник, 1976. Т.37. С. 80-88.
- 97.Удальцова З.В. Философские труды Виссариона Никейского и его гуманистическая деятельность в Италии // Византийский временник, 1973. Т. 35. С. 75-88.
- 98.Флоринский Т.Д. Политическая та культурная борьба на Греческом Востоке в первой половине XIV в. К.: КДА, 1883. XXIV, 345 с.
- 99.Фрейберг Л.А., Попова Т.В. Византийская литература эпохи расцвета. IX-XV вв. М.: Наука, 1978. 387 с.
100. Харрис Дж. Византия. История исчезнувшей империи. М.: АНФ, 2017. 384 с.
101. Херрин Дж. Византия. Удивительная жизнь средневековой империи. М.: Центрполиграф, 2017. 416 с.
102. Цап А., прот. Святитель Григорий Палама и его эпоха. М.: Фонд христианского просвещения и милосердия, 2005. 163 с.
103. Чекалова А.А., Чичуров И.С. Византийская империя. М.: РГГУ, 2004. 240 с.
104. Черноусов Э. Дука, один из историков конца Византии // Византийский временник, 1914. Т.21. С.171-198.
105. Шейнэ Ж. К. История Византии. М.: АСТ, 2006. 160 с.
106. Шоню П. Византийская цивилизация. Новосибирск: У-Фактория, 2005. 631 с.

107. Angold M. The Byzantine Empire: a Political History. L.: Longman, 1984. 334 p.
108. Alexidze L. Plethon on the Grades of Virtues // Byzantine Perspectives on Neoplatonism. B.: De Gruyter, 2017. P. 221-242.
109. Baynes N.H. The Byzantine Empire. Oxf.: Univ. Press, 1978. 351 p.
110. Bury J.B. A History of the Later Roman Empire: In 3 v. L.: AMS, 1964. Vol. 3. 504 p.
111. Christophilopoulou A. Byzantine History: In 2 v. Amsterdam: A.M. Hakkert, 1993. Vol. 2. 632 p.
112. Constantinides C. N. Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-1310). Nicosia: SOON, 1982, 471 p.
113. Franzus E. History of the Byzantine Empire: N.Y.: Funk and Wagnalls, 1967. XV, 487 p.
114. Haldon J. Byzantium. A History. Charleston: Arcadia Pub., 2000. 192 p.
115. Haussig H. W. A History of Byzantine Civilization. L.: Thames and Hudson, 1971. 448 p.
116. Hussey J. M. The Byzantine World. N.Y.: Harper, 1961. 188 p.
117. Jenkins R. Byzantium: The Imperial Centuries. L.: Weidenfeld and Nicolson, 1966. XIII, 400 p.
118. Mango C. Byzantium. The Empire of New Rome. L.: Weidenfeld and Nicolson, 1980. XII, 334 p.
119. Mango C. Byzantium and its Image. History and Culture of The Byzantine Empire. L.: Variorum, 1993. 360 p.
120. Nicol D.M. The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453. Cambr.: Univ. Press, 1993. 482 p.
121. Obolensky D. The Byzantine commonwealth. Eastern Europe, 500-1453. L.: OFM, 1971. 585 p.

122. The Cambridge History of the Byzantine Empire, 500-1492 / Ed. by J. Shepard. Cambr.: Univ. Press, 2008. XX, 1207 p.
123. The Oxford history of Byzantium / Ed. by C. Mango. Oxf.: Univ. Press, 2002. 334 p.
124. Treadgold W. T. A History of the Byzantine State and Society. Stanford: Univ. Press, 1997. XXIII, 1019 p.